

DE BEELDENSTORM

Door

Dr. J. Scheerder

UITGAVE

Fibula - Van Dishoeck
Haarlem

Aangevuld met historische visie van
Adriaan van Haamstede
Uit zijn
Historie der Martelaren

STICHTING GIHONBRON
MIDDELBURG
2008

VERANTWOORDING

Hoofdstuk I

DE OORZAKEN VAN DE BEELDENSTORM

1. De gezagscrisis in de Nederlanden
2. De vooruitgang van het Calvinisme
3. De economisch-sociale factor

Hoofdstuk II

HET VERLOOP VAN DE BEELDENSTORM — DE FEITEN

- ? Eerste fase — In het Westkwartier
- ? Tweede fase — In het Scheldegebied
- ? Derde fase — Ten noorden van de grote rivieren

Hoofdstuk III

KARAKTER VAN DE BEELDENSTORM

1. De Beeldenstorm een spontane beweging?
2. De Beeldenstorm een sociale revolutie?
3. De Beeldenstorm een godsdienstige beweging?

BESLUIT

CHRONOLOGIE VAN DE BEELDENSTORM LITERATUUR

INDEX

Verantwoording

Na vierhonderd jaar zijn de historici het nog niet eens over de oorzaken en het karakter van de Beeldenstorm in de Nederlanden tijdens het Wonderjaar (1566). Om tot een oplossing te komen van dit netelig vraagstuk, zou men het verloop van de Beeldenstorm op zoveel mogelijk verschillende en uiteengelegen plaatsen stuk voor stuk moeten onderzoeken.

Soms beschikt men slechts over officiële bronnen, zoals verdedigingen van de magistraat, ondervragingen van getuigen door commissarissen van de regentes en van de Raad van Beroerten, vonnissen van de stedelijke magistraten en van de Raad van Beroerten. In deze documenten is de datum van het delict niet altijd vermeld en zijn de feiten meestal in zo algemene en vage termen vervat, dat het dikwijls zeer moeilijk is daaruit de juiste gang van zaken te reconstrueren. Soms beschikt men tevens, of alleen maar over letterkundige bronnen, zoals dagboeken, kronieken en verhalen over de troebelen van het Wonderjaar. De tijdgenoten hebben niet altijd voldoende aandacht geschonken aan sommige bijzonderheden, zoals de nauwkeurige weergave van de inhoud van de preken, de identiteit van de beeldenstormers en de beschrijving van de vernielde voorwerpen. Hoewel alle details over de Beeldenstorm in alle steden en dorpen nog niet bekend zijn, zijn er toch reeds zoveel documenten gepubliceerd en zoveel lokale onderzoeken verricht, dat het mogelijk is een gefundeerd antwoord te geven op de vragen. welke waren de oorzaken en welk was het karakter van de Beeldenstorm?

Wij danken zeer oprecht de auteurs, die zo bereidwillig waren ons toe te laten hun onuitgegeven studies te raadplegen of ons schriftelijke inlichtingen te schenken, alsook Dr. H. Nowé ere-stadsarchivaris van Gent, die zo vriendelijk was ons toestemming te verlenen zijn kaart van het graafschap Vlaanderen, met de indeling in kasselrijen, in dit werk te reproduceren.

J. Scheerder

Hoofdstuk 1

De oorzaken van de Beeldenstorm

Hoe is het te verklaren dat tussen 10 augustus 1566 en begin oktober 1566 in de goed katholieke Nederlanden, in honderden kerken, kapellen, abdijen en kloosters altaren, beelden en retabels, doopvonten, koorgestoelten, predikstoelen en orgels werden vernield, kelken en cibories werden vertrapt, schilderijen, kerkelijke gewaden, liturgische en andere boeken werden gescheurd? Verschillende factoren: politieke, godsdienstige en economisch-sociale, die men wel kan onderscheiden maar moeilijk scheiden, hebben een invloed uitgeoefend en bijgedragen tot het uitbreken van deze vernielende storm.

De gezagscrisis in de Nederlanden

Na de ondertekening van de vrede van Cateau-Cambrésis in 1559 kon Filips II eindelijk zijn lang gekoesterde wens in vervulling laten gaan en naar Spanje terugkeren. Als plaatsvervanger benoemde hij zijn halfzuster Margaretha van Parma. Volgens de geheime instructies die hij haar gaf, moest zij zich laten adviseren door de Raad van State en de Geheime Raad. In gewichtige aangelegenheden moest zij Viglius, president van de Raad van State en van de Geheime Raad, Berlaymont, chef van de Raad van Financiën en vooral Granvelle raadplegen. Na enige tijd voelden de hoge edelen zich achteruitgesteld omdat belangrijke zaken achter hun rug werden afgehandeld.

In 1561 boden Oranje en Egmont hun ontslag als leden van de Raad van State aan de koning aan, omdat zij niet langer de verantwoordelijkheid wilden dragen voor maatregelen, zonder hun voorkennis, door kardinaal Granvelle getroffen. Het volgend jaar nam het verzet tegen Granvelle toe en ontstond de Liga van de hoge edelen; de leden waren: Oranje, Egmont, Home, Bergen, Montigny, Mansfeld en Megen. In maart 1563 verzochten Oranje, Egmont en Home de koning Granvelle te willen ontslaan, zoniet dan zouden zij niet meer deelnemen aan de vergaderingen van de Raad van State. Eerst weigerde de koning op het verzoek van het driemanschap in te gaan. Nadat de regentes, die Granvelle verdacht de familiale belangen van de Farneses niet te hebben gediend, op haar beurt aangedrongen had op de inwilliging van het verzoek van de hoge edelen stemde de koning erin toe, na maandenlange aarzelingen, de kardinaal uit de Nederlanden te verwijderen.

Na het vertrek van Granvelle, in maart 1564, voerden de hoge edelen een beleid van radeloosheid en volstreekte stelselloosheid. In de Raad van State wilden de hoge edelen zich met alles inlaten, ook met de zaken die behoorden tot het domein van de twee andere collaterale raden. Er ontstond een onbeschrijfelijke wanorde, die de goede gang van de administratie ten zeerste belemmerde. Favoritisme en willekeur tierden welig, de kracht van de wetten verzwakte, de strijd tegen de verspreiding van de hervormde leer verminderde. De edelen wilden een bijeenroeping van de Staten-Generaal om de politieke, financiële en godsdienstige toestand van het land te bespreken. De stadhouders wensten in de eigen provincies hun bevoegdheid uit te breiden. Einde december 1564 werd in de Raad van State besloten Egmont naar Spanje te zenden om de koning mondeling in te lichten over de noden en de ellende van het land. In de officiële instructie die Egmont meenam waren niet alle wensen en klachten vervat die aan de koning overgebracht moesten worden. Egmont moest de

koning nog andere desiderata kenbaar maken. Zo wenste Oranje dat de Geheime Raad en de Raad van Financiën in

zekere zin ondergeschikt zouden worden gemaakt aan de Raad van State.

In Spanje werd Egmont met alle aan hem verschuldigde honneurs ontvangen. Hij werd met persoonlijke gunsten overladen, maar slaagde er niet in iets van betekenis voor de Nederlanden te bewerkstelligen.

Het antwoord van de koning bleef maandenlang achterwege. In de brieven opgesteld in het koninklijk verblijf te Segovia onder ingeving van fray Lorenzo de Villaviçencio, de geheime agent van Filips II in de Nederlanden, luidde het antwoord: geen hervorming van de regeringsraden, geen bijeenroeping van de Staten-Generaal, wel een strengere handhaving van de kettervervolging.

De regentes was zo ontsteld door de inhoud van de brieven dat zij deze gedurende verscheidene dagen niet durfde meedelen aan haar raadsliden. De leden van de Geheime Raad adviseerden haar het antwoord van de koning stil te houden. De Raad van State besloot, onder impuls van Oranje, de inhoud van de brieven integraal bekend te maken. In een omzendbrief deelde de regentes aan alle gouverneurs en hoven van justitie de strenge maatregelen mede door de koning voorgeschreven op godsdienstig gebied.

De bekendmaking van de brieven van Segovia verwekte hevige beroering in het land. Aanplakbrieven, pamfletten en paskwilen verspreidden het gerucht dat de koning de beruchte Spaanse inquisitie in de Nederlanden wilde invoeren. De godsdienstkwestie werd een zaak van allen, de agitatie in de Nederlanden werd opgevangen door een groep lagere edelen onder wie talrijke hervormden.

De verbreiding van het Calvinisme

Voor zijn vertrek uit de Nederlanden had Filips II geen nieuwe plakaten tegen de 'kettets' uitgevaardigd, wel had hij uitdrukkelijk bevolen de plakaten van keizer Karel streng toe te passen. De vrede van Cateau-Cambrésis, die de betrekkingen met Frankrijk verbeterde, stelde ook de grenzen open voor de Calvinistische propaganda vanuit Frankrijk.

De oprichting van de nieuwe bisdommen, die het behoud van de rooms-katholieke godsdienst in de Nederlanden moest bevorderen en de vooruitgang van het Calvinisme verhinderen, stuitte op taai verzet. De edelen waren misnoegd door de bepaling dat de nieuwe bisschoppen en voornaamste kanunniken gegradueerd moesten zijn in de godgeleerdheid of in het kerkelijk recht. Door dit voorschrift waren de jonge zonen van de kinderrijke adellijke families praktisch geweerd van de bisschopszetels, zij gingen wel studeren aan de universiteiten maar achtten het beneden hun waardigheid graden te behalen. Ook geestelijken waren misnoegd, de bisschoppen die een deel van hun bisdom en hun inkomsten verloren, de grote Brabantse abdijen zoals Sint-Bernards, Tongerlo en Affligem die hun zelfstandigheid inboetten. Ten slotte was ook het volk misnoegd omdat het een verscherpte inquisitie dachtte, het gerucht deed immers de ronde dat de koning onder het mom van de nieuwe bisdommen de Spaanse inquisitie wilde invoeren.

In 1564 werden aan de uitvoering van de besluiten van het Concilie van Trente, die heilzame hervormingen beoogden en een einde wilden stellen aan allerlei wantoestanden op godsdienstig gebied, allerlei moeilijkheden in de weg gelegd door de Raad van State, de Geheime Raad en de provinciale raden.

Op de vergadering van de Raad van State, eind december 1564, beraadslaagden de aanwezigen ook over de dringende maatregelen op godsdienstig gebied. Oranje betoogde dat men moest bewerken dat de koning zijn strengheid tegen de ketterij zou

laten varen. Het was ondoenlijk door de plakكاتen, de inquisiteurs, de bisschoppen en de decreten van het Concilie van Trente de ketterij te bestrijden zoals vroeger.

Zoals hierboven vermeld was de zending van Egmont een mislukking. De strenge eisen door de koning gesteld in de brieven van Segovia aangaande de kettervervolgung, de verscherping van de inquisitie en van de toepassing van de plakكاتen waren een ernstige tactische vergissing.

Sinds het heengaan van Granvelle waren de hoge edelen begonnen te ijveren voor het verzachten van de plakكاتen, het afschaffen van de inquisitie en het tolereren van de protestantse religies. Talrijke gerechtelijke en stedelijke magistraten saboteerden de toepassing van de plakكاتen, hetzij uit godsdienstige onverschilligheid, hetzij uit hervormingsgezindheid, hetzij uit politieke voorzichtigheid. Wegens de gezagscrisis was er geen middel om die houding te wijzigen.

Zeven maanden na het vertrek van Granvelle verwekte de terechtstelling van Christoffel Fabricius te Antwerpen een ontzaglijk tumult, de markgraaf en de gerechtsdienaren moesten hun heil zoeken in de vlucht.

Onder impuls van Brugge begonnen de Vier Leden van Vlaanderen een verzetsactie tegen het optreden van de inquisiteur Pieter Titelmans, nadat de magistraat van Brugge geweigerd had het gerechtelijk dossier van gevangenen 'kettters' aan de bisschop mede te delen.

Het zou zeker gewenst zijn over een groot aantal lokale martyrologia te beschikken om de werking van de inquisitie, het optreden van de inquisiteurs en de toepassing van de plakكاتen nauwkeuriger te kunnen bepalen. In een tiental lokale martyrologia vindt men aanwijzingen dat het aantal terechtstellingen van protestanten sterk verminderde na de terugroeping van Granvelle en de machtsovername door de hoge edelen, hoewel het Calvinisme sinds 1560 steeds meer aanhangers won in alle klassen van de samenleving.

Toen het negatieve resultaat van Egmonts zending bekend raakte door de instructies die hij uit Madrid had meegebracht, vonden er te Spa besprekingen plaats tussen de Lutheraan Lodewijk van Nassau, de vurige Calvinistische edelen

	Protestantse Martelaars (1523 — 10 augustus 1566)									
	1523- aug. 1559	sept.- dec. 1559	1560	1561	1562	jan.- febr. 1563	1564	maart- dec. 1564	1565	tot 10 aug. 1566
Antwerpen	119	6	17	9	11	1		2		
Aalst	3			12	—					2
Brugge	1									
Brussel	26			1	7	12		1	2	1
Doornik	24	—	—	1	7	12		1	2	1
Gent	67	—	10	2	15	3		7	1	
Leper	3			4	3	4				
Kortrijk	8	1	2	2	—	—				
Nieuwpoort	3								1	2
Oudenaarde	5									
	289	7	29	30	36	20	—	10	4	5

122 terechtstellingen 54 maanden

In deze tabel worden drie periodes onderscheiden: a) tot het vertrek van Filips II uit de Nederlanden (24 augustus 1559), b) vanaf het vertrek van Filips II tot het vertrek van kardinaal van Granvelle (13 maart 1564), c) vanaf het vertrek van kardinaal van Granvelle tot het uitbreken van de Beeldenstorm.

De getallen steunen op de lijsten gepubliceerd door A. L. E. VERHEYDEN, *Le Martyrologe Protestant des Pays-Bas du Sud au XV/me Siècle* (Brussel 1960); A. L. E. VERHEYDEN, *De Martyrologia in de optiek van de hedendaagse Martelaarslijsten*, in: *Bronnen voor de religieuze geschiedenis van België, Middeleeuwen en Moderne Tijden*, *Bibliothèque de la revue d'Histoire ecclésiastique*, fasc. 47 (Leuven 1968); G. Moreau, *Histoire du Protestantisme à Tournai*; (Parijs 1962).

Jan van Marnix, heer van Thoulouse en Nicolas de Hames, en het kerkeraadslid Gilles le Clercq. Zij overwogen de oprichting van een verbond met het doel gewetensvrijheid te verkrijgen.

Nadat de inhoud van de brieven uit Segovia bekendgemaakt was, kwam een twintigtal jonge edelen te Brussel bijeen ten huize van de graaf van Culemborg. Zij besloten een verbond te stichten met het doel een einde te maken aan de inquisitie en de plakaten te doen verzachten. Er werd een manifest opgesteld dat in de volgende maanden door meer dan vijfhonderd edelen, zowel katholieken als protestanten, werd ondertekend.

Op 5 april 1566 hielden een tweehonderd leden van het Verbond der edelen een mars op Brussel. Brederode bood de regentes een smeekschrift aan, waarin onder meer de voorlopige schorsing van de inquisitie en van de toepassing van de plakaten werd gevraagd, totdat de koning in overleg met de Staten-Generaal de godsdienstzaken zou hebben geregeld. De regentes beloofde dat zij, in afwachting van een ontwerp van moderatie van de plakaten, de inquisiteurs en de magistraten zou verzoeken met bescheidenheid te werk te gaan.

Dadelijk werden valse geruchten verspreid in verband met het antwoord van de regentes. Ondanks de officiële logenstraffing beeldden de hervormden zich in dat nu alles was toegelaten. Talrijke bannelingen, vaak verbitterd door de lange ballingschap, verstoutten zich naar hun vaderland terug te keren.

Een te Antwerpen gehouden synode besloot overal hagepreken te organiseren. Op deze steeds talrijker, weldra ook door gewapende mannen bijgewoonde samenkomsten, verkondigden predikanten dat men tot het zuiver geloof moest terugkeren en dat de afgoderij, hiermede bedoelden zij de beelden, niet alleen uit de harten maar ook uit de ogen moest verdwijnen.

Wegens de gezagscrisis in de Nederlanden bleef het plakkaat van 3 juli 1566, dat de hagepreken verbood, een dode letter.

De economisch-sociale factor

De economisch-sociale factor heeft ongetwijfeld een belangrijke invloed uitgeoefend op de ontwikkeling van de gebeurtenissen in de Nederlanden na het vertrek van Filips II.

In 1559 waren de Nederlanden zeker niet zo welvarend als men het dikwijls voorgesteld heeft. De steeds aangroeiende staatsschuld was tot negen miljoen gulden opgelopen, vooral de Brabantse Staten toonden zich onhandelbaar in het toestaan van beden. Zonder geld kon de regering geen inheemse troepen werven en was het niet mogelijk de ongewenste plunderende Spaanse troepen weg te sturen. Het duurde tot begin 1561 voordat de Spaanse tercios de Nederlanden verlieten.

In 1563 weigerden de abten van de Brabantse abdijen in de provinciale staten beden toe te staan, zolang men de drie met incorporatie bedreigde abdijen niet de vrijheid toezegde. De regering zag zich verplicht af te zien van het letterlijk uitvoeren van de pauselijke bullen.

De voortdurende hopeloze toestand van 's lands geldmiddelen was een gevolg van het

verouderde belastingstelsel. Reeds in november 1556 had Emmanuel Filibert van Savoie in een memorie aan de koning gezegd, dat het handhaven van het belastingstelsel op de duur tot opstand zou leiden. Volgens L. J. Rogier kunnen wij deze voorspelling vervuld zien in de Beeldenstorm te lande en in de aanmoediging of leiding, die vele lantedelen daaraan gegeven hebben. Het middeleeuwse belastingstelsel hief zware schattingen op de onroerende goederen maar liet de voornaamste welvaartsbronnen: de koophandel, de grootindustrie, alsmede het in leningen geïnvesteerde kapitaal, zo goed als ongemoeid. De arme landbouwer betaalde veel meer dan hij redelijkerwijze kon opbrengen, terwijl de Antwerpse handelsplutocraten vrijuit gingen. Hierbij dient echter opgemerkt dat het niet alleen lantedelen en arme landbouwers waren die tot de hervorming overgingen. Bij nader onderzoek stelt men vast dat te Antwerpen de bezittende klassen, waarvan de meerderheid handeldrijvenden waren, in zeer sterke mate door het Calvinisme en het Lutheranisme waren aangedaan, de katholieken overheersten zonder twijfel bij de onvermogenen.

Op de vrede van Cateau-Cambrésis, die een belangrijke politieke ontspanning bracht, volgden een paar jaren van koortsachtige groei van de handel. De lonen gingen overal plots de hoogte in en namen zelfs beduidend sneller toe dan de prijzen. Er heerste in Vlaanderen en Brabant vrijwel geen werkloosheid. Toen kwamen de handelsmoeilijkheden met Engeland, die in de periode 1563-1564 een toestand van werkelijke crisis schiepen in de belangrijke Brabantse veredelingsindustrie. Na 1564 zagen de loonarbeiders hun lonen voortdurend zakken, wat vooral voor de ongeschoolden zeer hard aankwam.

In 1564 en 1565 werden de Nederlanden geteisterd door zeldzame strenge winters. Door de mislukking van de graanoogst in 1565 en de verwickelingen aan de Sont, die het vervoer van het Oostzeegraan belemmerden, stegen de graanprijzen, in december 1565 bereikten zij een hoogtepunt maar daarna begonnen zij langzaam af te brokkelen. De hongersnood kan echter niet zó nijpend geweest zijn als men bedenkt dat schepen met Spaanse tarwe, ofschoon zij de graanprijs met een vierde verlaagden, ongelost naar Spanje moesten terugvaren. Terecht schreef J. Presser: "het is niet zo eenvoudig de Beeldenstorm met deze toestanden in verband te zien, al lijkt dit een doodgewoon aanhaken van oorzaak en gevolg".

Het is onloochenbaar dat werklozen, vagebonden en ongere elementen aan de Beeldenstorm deelgenomen hebben. De vraag is echter: waren het de hongerlijders, de sociaal misdeelden, het lompenproletariaat die de beweging ontketend hebben of waren zij slechts instrumenten en medewerkers? Door wie werd de Beeldenstorm ontketend en met welk doel? Een antwoord kan alleen gegeven worden na een grondig onderzoek van het verloop van de Beeldenstorm op talrijke plaatsen, zowel in de steden als op het platteland.

Hoofdstuk 2

Het verloop van de Beeldenstorm

De feiten

De Beeldenstorm begon te Steenvoorde op 10 augustus 1566, twee maanden later, op 8 oktober 1566 werd er nog gestormd te Asperen en op 17 oktober had er een tweede aanval plaats op de O.-L.-Vrouwekerk te Antwerpen, waaraan spoedig een einde werd gemaakt door het kordaat optreden van de gouverneur van de stad, Antoon van Lalaing, graaf van Hoogstraten en van de stadsmagistraat. Reeds dezelfde nacht werden zes beeldenstormers ter dood veroordeeld en de volgende dag terechtgesteld.

De vergelijking van de Beeldenstorm met de bliksemflits, het lopende vuur of de windstoot wiens werking van Artesië tot aan Oost-Friesland heeft gereikt, is zeker niet voldoende genuanceerd. De Beeldenstorm verliep niet overal op dezelfde manier. Gangmakers, leiders en uitvoerders behoorden niet op alle plaatsen tot dezelfde rang en stand. Het is niet mogelijk altijd en overal de dramatis personae te identificeren. In het verloop van de Beeldenstorm kan men drie fasen onderscheiden:

Van 10 tot 18 augustus waren verscheidene rondtrekkende groepen beeldenstormers aan het werk in het Westkwartier; van 20 tot 27 augustus werd er hevig gestormd in de Scheldestreek en in sommige steden in Holland.

In september en begin oktober werden nog kerken ‘gezuiverd’ ten noorden van de grote rivieren. Ook in het Westkwartier werd nog gedurende enkele dagen gestormd in verscheidene dorpen omstreeks het midden van de maand september.

EERSTE FASE —IN HET WESTKWARTIER

De Beeldenstorm begon niet op de grens van Artesië zoals vele historici in navolging van F. Strada vermelden, maar in het centrum van het Westkwartier, te Steenvoorde, een plaats gelegen op ongeveer gelijke afstand van de abdij van Ter Duinen (in het noorden) en Givenchy (in het zuiden), van de abdij van Watten (in het westen) en Ieper (in het oosten).

In het Westkwartier dat hier ruim genomen de kasselrijen Kassel, Sint-Winoksbergen, Belle, het land van het Vrij Leen (le pays de l'Alleu), de kasselrijen Veurne en Ieper omvatte, was de Beeldenstorm grotendeels het werk van rondtrekkende groepen, die ook wel geholpen werden door de inwoners. In dit gebied bleven weinig kerken, abdijen of kloosters gespaard. Beeldenstormers uit het Westkwartier gingen ook stormen in de kasselrijen Rijsel en Dowaaï.

Kasselrij Kassel

Op 10 augustus, na de preek van Sebastiaan Matte te Steenvoorde, trokken zijn opgezweepte toehoorders naar het Sint-Laurentiusklooster buiten de stad en verbrijzelden er de beelden onder leiding van de predikant Jacob de Buyzere.

Na aldus de Beeldenstorm ontketend te hebben in de kasselrij Kassel, vertrok Sebastiaan Matte naar Poperinge en werd hij de gangmaker van de beweging in de kasselrijen Veurne en Ieper.

Van Steenvoorde vertrok Jacob de Buyzere naar de kasselrij Belle. Na een predicatie te Belle gingen zijn toehoorders stormen in het Sint-Antoniusklooster buiten de stad.

Op 14 augustus drong een troep beeldenstormers uit Vlaanderen in Artesië binnen. Waren het volgelingen van Jacob de Buyzere, die te Belle aan de Beeldenstorm deelgenomen hadden of waren het volgelingen van Sebastiaan Matte, die te Steenvoorde gestormd hadden? Te Sint-Omaars vonden zij de stadspoorten gesloten en slaagden zij er niet in deze open te breken. Toen zij in de kerk van Longenesse, ten zuiden van Sint-Omaars, de beelden aan het omgooien waren, werden zij door de inwoners van het dorp overvallen en verjaagd. Zij keerden terug naar Vlaanderen. Heeft deze troep inderdaad deelgenomen aan de Beeldenstorm te Ieper zoals O. Bied beweert zonder zijn bron te vermelden?

Op 15 augustus hadden er twee preken plaats te Stegers (Estaires), één in het Frans door Julien, 'de predikant van Armentiers', en één in het Nederlands door Jacob de Buyzere. Een van deze predicaties werd bijgewoond door Jean d'Estournal, heer van Vendeville, een van de ondertekenaars van het Compromis der edelen. Na de predicatie stormden de toehoorders in de parochiekerk, waar zij de beelden, de altaren en de glasramen vernielden en vervolgens in het klooster van de Grijsse Zusters. Vierentwintig inwoners van Stegers werden veroordeeld wegens deelname aan de Beeldenstorm.

Van Stegers trok een groep beeldenstormers naar Noord-Berkijn en vervolgens naar Merris en Meteren in de kasselrij Belle. Een andere groep ging stormen te La Gorgue, in de abdij van Beaupré en drong daarna door in het land van het Vrij Leen.

Te Mergem (Merville) hielp de eerste schepen, Antoine de le Becque, op 16 augustus de kerkgoederen vernielen, die de vorige dag gespaard waren gebleven. Beeldenstormers die in de parochiekerk te Steenvoorde de beelden omvergeworpen hadden trokken daarna naar Terdegem en andere plaatsen in de omgeving.

Te Hazebroek was een van de leiders van de Beeldenstorm een rijke zijdelakenhandelaar, Jehan Braems, die bovendien ook verdacht werd beeldenstormen betaald te hebben. Jehan van der Elst, een lid van het consistorie, vermoedelijk een welgesteld man — hij bezat onroerende goederen te Hazebroek, Hondegem en Terdegem — nam actief deel aan de Beeldenstorm en betaalde eveneens het loon van de brekers. Van Hazebroek trokken groepen beeldenstormers in verschillende richtingen: naar Zuid-Berkijn in het zuiden, naar Walskapel en Stapel in het westen, naar Godewaarsvelde, Brokzele, Ledringem en Ekelsbeke in het noorden.

Nadat zij in de kerken van Kassel gestormd hadden trokken zij naar Wemaarskapel en Pene.

Het is niet mogelijk uit te maken door wie en op welke dag de Beeldenstorm geschiedde te Arneke, Bavinchove, Boeschepe, Bollezele, Borre, Buysscheure, Ebblingem, Hardifort, Hondegem, Lederzele, Merkegem, Millam, Ochtezele, Oudezele, Okselare, Pradeels, Rubroek, Sint-Mariakapel, Sint-Silvesterkapel, Strazele, Volkerinkhove, Watten, Winnezele, Woestijne, Wulverdinge, Zegerskapel en Zermezele.

In de gehele kasselrij was er slechts een tiental dorpen waar de Beeldenstorm niet plaatsvond: te Blaringem, Beestgem, Haverskerke, Linde, Morbeke, Papingem (Saint-Venant), Steenbeke, Tienen, Vleteren en Zerkel (Sercus). Opvallend is dat al deze gemeenten gelegen zijn in het zuidwesten van de kasselrij, behalve Vleteren waar al de kostbaarheden uit de kerk tijdig overgebracht waren naar het kasteel.

Kasselrij Sint-Winoksbergen

In de kasselrij Sint-Winoksbergen werd er gestormd in eenentwintig steden en dorpen. De aanval op de kerken begon te Hondschote op 15 augustus. De volgende dag drongen Hondschotenaren binnen te Sint-Winoksbergen. Geholpen door inwoners

vernielden zij alles in de kerk dat niet tijdig in veiligheid was gebracht. In de eerbiedwaardige abdij op de Groene Berg, waar de monniken geen enkele voorzorgsmaatregel getroffen hadden, richtten zij zeer grote schade aan.

Te Givelde, Leffrinkhoeke, Tetegern, Uksem en Zuidkote was de Beeldenstorm het werk van Hondschotenaren en vreemdelingen uit de kasselrij Veurne. De bronnen laten niet toe met zekerheid te zeggen of het één en dezelfde groep was die van dorp tot dorp trok. Te Givelde waren de brekers ongeveer met veertig man, te Uksem werd de kerk tweemaal aangevallen, telkens door een kleine groep van tien of twaalf man, te Leffrinkhoeke drongen ongeveer dertig vreemdelingen de kerk binnen en daarna in de pastorie.

Ten zuiden van Hondschote had de Beeldenstorm plaats op 16 augustus te Bambeke, Ekelsbeke, Herzele, Houtkerke, Killlem, Ledringem, Oostkapel, Rexpoede en Wormhout, uitgevoerd door vreemdelingen afkomstig uit Hondschote, Roesbrugge en uit de kasselrij Kassel.

In september had er een nieuwe aanval plaats op de kerken. De 5de, na de middag, kwam Sebastiaan Matte prediken te Warhem, zoals steeds vergezeld door zijn gewapende escorte. Na de preek werd in de parochiekerk alles stukgeslagen. Daarna gingen de brekers de verborgen beelden zoeken in de particuliere woningen, ten slotte trokken zij naar de pastorie waar zij de meubelen in stukken sloegen en de boeken verscheurden, die zij daarna in brand staken. Vijf dagen later gingen inwoners van Houtkerke Sebastiaan Matte met een wagen afhalen te Hondschote. Na zijn preek had er geen Beeldenstorm plaats, want "daer te voren, omtrent half ougust, hadden zij alles gheweert ende ghebroken dat hemlieden liefde".

Te Houtkerke werd Sebastiaan Matte nogmaals met een wagen afgehaald door inwoners van Ekelsbeke. Op 10 en 11 september predikte hij in de parochiekerk, die reeds op 16 augustus 'gezuiverd' was. Na de eerste preek trok een gewapende groep naar het kasteel waar zij het retabel van het altaar van O.-L.-Vrouw, een tabernakel en ander kerkgoed dat daar verborgen was, te voorschijn haalden en naar de markt sleepten om het te verbranden. Na de tweede preek werden nog uit verscheidene particuliere woningen beelden en ander kerkgoed gehaald.

Van Ekelsbeke trok Sebastiaan Matte naar Anneke, in de kasselrij Kassel. Daar had de Beeldenstorm reeds plaats gehad. Op 12 september predikte hij te Wormhout. Hierna beukten de toehoorders de deur in die toegang verleende tot de toren. In opdracht van de predikant werden twee kruisen en verborgen ornamenten naar beneden geworpen. Ook in particuliere woningen werd gezocht naar verborgen kerkgoed dat vervolgens vernield werd. Dertig á veertig man, die huiswaarts keerden naar Hondschote, vielen onderweg de kerk van Wilder binnen en vernielden al de altaren waarvan de beelden in veiligheid gebracht waren.

Te Herzele, waar Sebastiaan Matte op 14 september in de gezuiverde kerk predikte, gingen enige toehoorders naar de pastorie om de meubelen te vernielen en de boeken te verbranden.

Te Rexpoede werden na een preek, bijgewoond door vele inwoners van Hondschote, Roesbrugge, Houtkerke, Herzele, Bambeke en andere plaatsen, enige altaren gebroken die intact gebleven waren na de eerste Beeldenstorm.

In de gehele kasselrij Sint-Winoksbergen zijn er maar twee dorpen waar de parochiekerk uitsluitend door de inwoners zelf gezuiverd werd: te Soks waar enige beelden gebroken werden door enkele aanhangers van de nieuwe religie en te Broekkerke, waar de altaren, de beelden en de sieraden van de kerk werden gebroken door de pastoor en zes inwoners, die openlijk de nieuwe religie beleden.

Kasselrij Belle

In de kasselrij Belle bleven geen kerken gespaard. De Beeldenstorm was het werk van rondtrekkende groepen, die soms de hulp kregen van inwoners.

Op 13 augustus predikte Jacob de Bruyze op de markt te Belle. De 'sektarissen' die hem vergezelden waren afkomstig uit het land van het Vrij Leen. Zij werden aangevoerd door Jacob Leroy, griffier van La Gorgue.

Na de preek trokken de toehoorders naar het Sint-Antoniusklooster buiten de stad. Zij braken de ingangspoort open en beroofden in korte tijd de kerk van alle versieringen, zij rukten de kruisen en de heiligenbeelden af, scheurden priesterlijke gewaden en liturgische boeken, zij spaarden niets wat heilig was, noch relikwieën, noch het heilig sacrament van de eucharistie dat zij onder hun voeten vertrapten. De haat van de hervormden tegen de overste van het klooster, een inquisiteur, verklaart de hevigheid waarmee de beeldenstormers hier te werk gingen.

Op 15 augustus stormden vreemdelingen en inwoners van de stad te Belle in de Sint-Vaastkerk, in twee zusterkloosters en in twee kapellen.

Dezelfde dag werden de kerken van Merris en Meteren verwoest door een groep die aan de Beeldenstorm te Stegers en te Noord-Berkijn deelgenomen had.

De bronnen vermelden niet door wie en op welke dag de kerken van Berten, Caestre, Dranouter, Eke, Niepkerke, Nieuwkerke, Sint-Janskapel en Steenwerk 'gezuiverd' werden. Te Sint-Janskapel nam een van de schepenen actief deel aan de Beeldenstorm.

In de kasselrij Belle beweerden de beeldenstormers dat zij handelden in opdracht van het Hof en toonden zij een valse lastbrief.

Het land van het Vrij Leen

Het land van het Vrij Leen, een landbouwgebied, was een kleine enclave tussen Vlaanderen en Artesië. Het omvatte de gemeenten Zelleken (Sailly), Vloerbeek (Flcurbaix), Wentle (Laventie), Lestrem en een deel van de stad La Gorgue. Op al deze plaatsen werd er gestormd op 15 augustus, behalve te Vloerbeek.

Te Zelleken begon de Beeldenstorm na een preek van Julien 'de predikant van Armentiers', die 's morgens reeds te Stegers gepredikt had, waar zijn toehoorders tot de Beeldenstorm waren overgegaan.

Te Wentle werd de parochiekerk grondig verwoest door de inwoners geholpen door vreemdelingen uit La Gorgue, Richebourg en andere plaatsen. Leaders van de zuiveringsactie waren Philippe en Jehan Wattedatte, twee zonen van de griffier van La Gorgue, die aan de beeldenstormers verboden iets uit de kerk mede te nemen en Jehan de Hem, die de beeldenstormers aanwees wat er vernield moest worden. Gedurende de Beeldenstorm hielden gewapende mannen de wacht om de brekers te beschermen tegen een mogelijke overval door de overheid en om diefstal te beletten.

Zowel te Zelleken als te Wentle geschiedde de Beeldenstorm in aanwezigheid van een schepenen. De bronnen laten niet toe met zekerheid te zeggen of hij ook actief deelnam aan de zuiveringsoperatie.

Te Lestrem hadden enige parochianen besloten, na de hoogmis, de beelden, de retabels en ander kerkgoed in veiligheid te brengen. Het retabel van het hoogaltaar had een waarde van 200 lb. gr. Terwijl zij bezig waren met deze voorzorgsmaatregelen verscheen er een groep van dertig of veertig man, Vlamingen en inwoners uit de omliggende dorpen. Geholpen door "enkele aanhangers van de nieuwe religie" uit Lestrem, drongen zij met geweld binnen in de kerk en sloegen zij alles aan stukken: de

beelden, de retabels, de doopvont, het sacramentshuisje, wierpen zij de geconsacreerde hosties op de grond en vertraptten deze. De baljuw van Lestrem kon slechts verhinderen dat de beeldenstormers de deur inbeukten van de schatkamer waar reliekschrijnen, zilveren kruisen en liturgische boeken werden bewaard. Volgens de pastoor zouden de beeldenstormers een vergulde koperen ciborie meegenomen hebben.

Te La Gorgue werden de kerken grondig verwoest door beeldenstormers die 's morgens de predicaties van Julien en Jacob de Bruyzere in Stegers hadden bijgewoond.

Te Vloerbeek werd er op 17 augustus gestormd door een grote groep uit Armentiers, Erkengem en andere plaatsen uit de omgeving.

Beeldenstormers uit het land van het Vrij Leen trokken naar Richebourg, Festubert, Givenchy, Violaines, Lorgies en andere plaatsen uit de kasselrijen Bethune (Artesië) en Rijsel. Na de Beeldenstorm werden predicaties gehouden in de 'gezuiverde' kerken.

Kasselrij Veurne

In de kasselrij Veurne was de Beeldenstorm het werk van de gewapende escorte van Sebastiaan Matte en van stormers die rechtstreeks uit Hondschote gekomen waren.

In een predicatie op het O.-L.-Vrouwkerkhof te Poperinge, op 14 augustus, spoorde Sebastiaan Matte zijn toehoorders aan tot het 'zuiveren' van de kerken en toonde hij hun verzegelde brieven van de koning, waarin deze het 'zuiveren' van de kerken en de kloosters toeliet. Dadelijk na de predicatie rukten de toehoorders de stad binnen en verwoestten de parochiekerken van Sint-Bertinus, van O.-L.-Vrouw en van Sint-Jan, de kapellen van het gasthuis, van de H. Maria Magdalena (Lazarie) en van het vrouwenklooster van Sint-Franciscus.

Op Maria-Hemelvaartdag vertrok Sebastiaan Matte met zijn gewapende escorte naar Brielen, onderweg stormden zij in de kerken van Elverdinge, Reningelst en Vlamertinge. Te Brielen verdeelden de beeldenstormers zich in verscheidene groepen, die al de kerken rondom Ieper verwoestten.

Op 16 augustus, na een preek in de 'gezuiverde' kerk van Brielen, trok Sebastiaan Matte naar Lo. Onderweg werden "alle beelden ende altaren afgeworpen en gebroken". Sommige leden van de gewapende escorte van Sebastiaan Matte waren van Brielen naar Ieper gegaan om daar deel te nemen aan de Beeldenstorm.

De volgende dag zond Sebastiaan Matte Jan Camerlynck, een saaiwever van Hondschote, met ongeveer veertig man naar Diksmuide. Deze eisten dat men hun de stadspoorten zou openen, zeggende dat zij door de opperste Heer gezonden waren 'om de afgodsbeelden in de kerken en de godshuizen af te werpen en te breken'.

De magistraat ontbood zeven of acht mannen van de gewapende troep en vroeg hun of zij een lastbrief hadden van de koning of van het Hof. Toen zij deze niet konden voorleggen weigerde de magistraat de toegang tot de stad aan de beeldenstormers. De afgevaardigden brachten verslag uit bij hun gezellen, die dreigden binnen drie dagen terug te komen met een grotere groep indien men hen niet dadelijk in de stad toeliet. Uit vrees voor een algemene plundering door een talrijker groep, beloofde de magistraat de volgende dag de poorten te openen. Gedurende de nacht trachtten goedwilligen de kostbaarste voorwerpen uit de kerken in veiligheid te brengen. Op 18 augustus had de Beeldenstorm plaats in aanwezigheid van de baljuw en enkele leden van de magistraat, die poogden de schade zoveel mogelijk te beperken. Zij slaagden erin te beletten dat het doksaal, dat meer dan twaalfduizend gulden gekost had, het sacramentshuis en verschillende kostbare retabels geschonden werden. De Beelden-

storm zou slechts twee uren geduurd hebben, de brekers zouden slechts enige houten beelden van geringe waarde en enige altaren gebroken hebben.

In het noorden van de kasselrij was de Beeldenstorm grotendeels het werk van Hondschotenaren. Op 15 en 16 augustus 'zuiverden' zij de parochiekerken van Houtem, Wulveringem, Vinkem, Oeren, Alveringem, Sint-Kathelijnekapel, Zoutenaie, Stuivekenskerke, Ramskapelle en Adinkerke. Zij verwoestten ook de Cisterciënserabdij van Ter Duinen, waar zij kostbare handschriften scheurden en verbrandden.

De beeldenstormers die uit Hondschote vertrokken om te stormen in de parochiekerken in het noorden van de kasselrij waren niet allen geboren Hondschotenaren, er waren ook 'immigranten' die vanuit Hondschote naar hun geboorteplaats trokken, zoals Jan Mispelbolle, geboren te Houtem, die op 15 augustus tegen de avond met anderen de beelden in de parochiekerk ging vernielen.

Te Veurne en te Nieuwpoort kon de Beeldenstorm door de magistraat verhinderd worden.

Kasselrij Ieper

De kerken van de kasselrij Ieper werden zwaar geteisterd door de Beeldenstorm, slechts in een zestal dorpen zouden de kerken gespaard zijn gebleven: te Geluvelde, Hollebeke, Oost- Nieuwkerken, Passendale en Rollegem-Kapelle.

Op 14 augustus deed in Ieper het gerucht de ronde dat Sebastiaan Matte zou komen prediken te Brielen, op een kilometer van de stadspoorten, vergezeld van een grote groep gewapende 'sektarissen'. De magistraat, die vreesde voor een verwoesting van de kerken zoals te Belle, verzocht de graaf van Egmont, die naar Ieper gekomen was om de troebelen te stillen, in de stad te blijven. De gouverneur beweerde dat hij zijn vertrek niet kon uitstellen wegens 'noodzakelijke affaïren'.

Na zijn aankomst te Brielen nam Sebastiaan Matte zijn intrek in de herberg 'De Meiboom'. Vanuit dit hoofdkwartier organiseerde hij de Beeldenstorm in een groot deel van de kasselrij.

Op Maria-Hemelvaartdag stormden zijn volgelingen in alle kerken en kloosters rondom Ieper: in de O.L.-Vrouwkerk en het Augustijnenklooster te Brielen, in het klooster van de geschoeide Karmelieten en in het klooster van de H. Clara te Sint-Jan. Vanuit Brielen vertrokken beeldenstormers in verschillende richtingen. Een eerste groep, vooral Hondschotenaren, drong binnen in het Nonnenbosscheklooster te Zonnebeke, onder leiding van Joos Hooft en Andries Bouchout.

Nadat zij de beelden, ornamenten en priester gewaden vernield hadden, trokken zij naar Beselare en Geluwe in de kasselrij Kortrijk.

Een tweede groep vertrok in de richting van Roeselare en voerde de Beeldenstorm uit in de parochiekerken van Zonnebeke en Moorslede. Waarschijnlijk was het deze groep die de volgende dag in de kerken van Westrozebeke, Staden en Hooglede vernielingen aanrichtte. De beeldenstormers durfden blijkbaar niet naar Roeselare te gaan want zij trokken noordwaarts naar Gits en Kortemark.

Een derde groep vernielde de beelden in de kerk van Zillebeke en nam deel aan de Beeldenstorm te Zandvoorde, waar de inwoners zelf de leiding van de 'zuiveringsactie' op zich namen. Uit Brielen vertrok nog een groep Calvinisten, afkomstig uit Kassel, naar Dikkebus onder leiding van Mahieu Cortil, een medewerker van Jacob de Buyzere.

Zodra de magistraat van Ieper ingelicht was over de aankomst van Sebastiaan Matte te Brielen en over de Beeldenstorm in de omgeving van de stad, gaf hij het bevel de stadspoorten te sluiten. Hij zond een delegatie naar de predikant, in de hoop tot een

compromis te komen, maar de volgelingen van Sebastiaan Matte weigerden hierop in te gaan. Zij verklaarden dat zij gekomen waren om de beelden af te werpen en dat zij hun voornemen zouden uitvoeren. De stadspoorten bleven niet hermetisch gesloten, groepen mochten de stad niet verlaten maar ongewapende enkelingen konden wel in en uit, zodat volgelingen van Sebastiaan Matte en Ieperlingen met elkaar in contact konden komen en een plan uitwerken. Ondertussen trachtten de kerkmeesters en de kloosterlingen zoveel mogelijk al het kostbaarste uit de kerken en de kloosters op geheime plaatsen in veiligheid te brengen. Op 16 augustus, van 's morgens vroeg tot 's avonds laat, drongen "diverssche sectarissen en quaetwillighen van der stede, gheassisteert met diverssche vreemde sectarissen" met geweld binnen in de kerken en de kloosters. In de Sint-Martens-kathedraal, in de kerken en de kloosters van de dominicanen en de minderbroeders, in de kerken van Sint-Jacob, Sint-Niklaas en Sint-Pieter, in de kerk en in het hospitaal van het Begijnhof werden de beelden, altaren, orgels en versieringen gebroken, de liturgische boeken verscheurd.

De brekers, oudere en jongere mannen, ook enkele vrouwen, handelden op bevel van een leider die zorgde dat alles methodisch geschiedde. Kinderen bewerkten met kleine hamertjes de beelden die op de grond lagen.

De magistraat greep niet in. Tegenover de regentes trachtte hij zijn weinig moedig gedrag te verontschuldigen door de bewering, dat een gewapende tussenkomst aanleiding zou gegeven hebben tot bloedvergieten en plundering van de stad door de vele inwoners, die de nieuwe leer aanhingen, en door de volgelingen van Sebastiaan Matte, die zich nog voor de stadsmuren bevonden.

Nadat beeldenstormers in huizen van geestelijken waren binnengedrongen, verbood de magistraat op doodstraf woningen te betreden tegen de wil van de inwoners. Twee mannen, die ondanks het verbod in de woning van een geestelijke waren binnengedrongen, werden aangehouden. Een van hen, Anthonis Andries, die boeken en brieven van de geestelijke had verbrand, werd reeds de volgende dag tot de doodstraf veroordeeld.

De Beeldenstorm in de kasselrij Ieper geschiedde niet alleen door leden van de gewapende escorte van Sebastiaan Matte.

Te Mesen, in het zuiden, kwamen groepen uit Armentiers en het land van het Vrij Leen hun geloofsgenoten een handje helpen. Het waren echter grotendeels inwoners van Mesen zelf, die de vernielingen uitvoerden onder de leiding van het notabele consistorielid Gabriël van Bavikhove en de schepen Roeland van de Walle, heer van Leeuwenbusch.

Van Mesen trok een grote groep beeldenstormers naar Waasten en vandaar naar Komen. In deze stad trachtte de magistraat, door onderhandelingen met de beeldenstormers, tijd te winnen om de geestelijkheid de gelegenheid te schenken zoveel mogelijk van haar bezittingen in veiligheid te brengen. Nadat zij met de hulp van Calvinistische Komenaars de hoofdkerk en de kapel van de grijze zusters in de stad, en de kapellen van Ten Brielen en Sint-Anna buiten de stad, gezuiverd hadden, trokken de beeldenstormers naar Wervik, waar zij de Sint-Medarduskerk verwoestten en vandaar naar Menen in de kasselrij Kortrijk.

Beeldenstormers uit de kasselrij Belle, die te Nieuwkerke gestormd hadden, zetten hun werk voort te Wulveringem en drongen vervolgens binnen in de kasselrij Ieper. Onder leiding van enkele inwoners van Wijtschate, die hen met dat doel te Nieuwkerke gehaald hadden, wierpen zij de beelden af in de parochiekerk. Van Wijtschate gingen de beeldenstormers naar Voormezele, waar zij de beelden en de

schilderijen, de altaren, de glasramen, de zerken en de grafschriften vernielden in de kloosterkerk en in de parochiekerk. Een van de beeldenstormers, Lodewijk Schelewaert, die zich schuldig maakte aan diefstal van kloostergoederen, werd aangehouden en op 19 augustus te Ieper terechtgesteld.

Te Roeselare was de Beeldenstorm het werk van volgelingen van de uitgetreden dominicaan Frans Antoon Algoet, bijgenaamd de Swarte, die vanuit Menen de zuivering van de kerken organiseerde in de kasselrij Kortrijk en zelfs daarbuiten. Op 22 augustus leidde hij een expeditie naar Isegem, waar hij in de vooravond een predicatie hield. De volgende morgen zeer vroeg verwoestten zijn volgelingen de parochiekerk. Wellicht was een deel van de beeldenstormers nog aan het werk te Isegem, toen Frans Antoon Algoet, omstreeks zes uur, met zijn lijfwacht en een deel van zijn volgelingen te Roeselare binnenrukte. Een half uur later kwam nog een groep in de stad, die onderweg te Oekene en te Rumbekke in de parochiekerken gestormd had.

De magistraat van Roeselare was reeds op 15 augustus gewaarschuwd door een inwoner, dat in de omgeving van Ieper de beelden in de kerken werden vernield. De volgende dag adviseerde de magistraat de pastoor om de "kostelijkste ornamenten" uit de kerk in veiligheid te brengen. Ondertussen kwam het bericht dat beeldenstormers te Westrozebeke aan het werk waren. Dadelijk ontbood de magistraat de altaarmeesters en gaf hun het bevel de beelden en de sieraden van hun altaren uit de kerk te dragen en veilig te bergen. Aan de stadstimmerman en zijn knechten werd bevolen het beste orgel af te breken en in veiligheid te brengen. Andere timmerlieden en goedwilligen moesten hetzelfde doen met de vier voornaamste retabels. De doopvont, de meeste beelden en alle metaalwerk werden in de toren van de kerk verborgen. Slechts het kruisbeeld boven de koordeur, dat met ijzeren ankers vastzat aan de gebinten, diverse tabernakels boven de altaren en het sacramentshuis in Avennesteen werden niet verwijderd, omdat het niet mogelijk zou zijn geweest zonder beschadiging.

Toen de volgelingen van Frans Antoon Algoet, op 23 augustus, de Sint-Michielskerk wilden aanvallen werd hun dit belet door de baljuw en door de schout, die eerst met de predikant wilden onderhandelen. Vergezeld van enkele leden van de magistraat gingen zij Frans Antoon Algoet opzoeken, die het ontbijt gebruikte in de herberg 'De Beurse'. Op de vraag of hij een lastbrief had om de beelden te vernielen, antwoordde de predikant dat hij geen lastbrieven had, maar dat degenen die zijn preken bijgewoond hadden de beelden wilden vernielen.

Toen de magistraatsleden verklaarden dat alle beelden en versieringen uit de kerk waren verwijderd, riepen sommige volgelingen van de predikant: 'Het sacramentshuis staat er nog!' Frans Antoon Algoet gaf de raad de kerk te openen, want 'was het soms niet nodig de idolen te weren?' Nadat de predikant beloofd had dat zijn volgelingen het sacramentshuis, het kruisbeeld en de tabernakels ongedeerd zouden laten, op voorwaarde dat de magistraat zelf alles binnen drie dagen zou laten wegnemen, werd de kerk geopend opdat de volgelingen van de predikant zouden kunnen nagaan of de beelden inderdaad weggenomen waren. Zodra zij zich in de kerk bevonden schonden zij de overeenkomst. Eerst haalden zij het sacramentshuis omver, vervolgens het kruis boven de koordeur en daarna het tabernakel boven het Sint-Nicolaasaltaar. Toen sommigen begonnen het koorgestoelte en ander meubilair te vernielen kwam de magistraat tussenbeide en beloofde alles zelf te zullen verwijderen. De beeldenstormers verlieten de kerk, dreigend dat zij binnen drie dagen zouden komen zien of alles weggenomen was.

Nadat zij verslag uitgebracht hadden bij de predikant, huurden de brekers een wagen voor hem en vertrokken allen naar Langemark, waar Frans Antoon Algoet een preek

hield en een kind doopte in de ‘gezuiverde’ kerk. Dezelfde dag nog reisde Algoet door naar Brielen, waar hij eveneens predikte.

Kasselrij Kortrijk

In de kasselrij Kortrijk geschiedde de Beeldenstorm op verscheidene plaatsen door brekers daartoe aangespoord of zelfs aangevoerd door Frans Antoon Algoet, die vanuit Menen zuiveringsexpedities organiseerde.

Te Menen begon de Beeldenstorm op 16 augustus te vijf uur ‘s morgens. Sommige brekers waren Hondschotenaren, volgelingen van Sebastiaan Matte, die daags tevoren de kerken van Zonnebeke, Beselare en Geluwe ‘gezuiverd’ hadden. Anderen kwamen uit Armentiers en het land van het Vrij Leen; onderweg hadden zij de beelden afgeworpen in de kerken te Mesen, Waasten, Komen en Wervik. Te Menen kregen de beeldenstormers medewerking van de inwoners, onder andere van Jacob Bellechicre, die schepen geweest was in 1554 en burgemeester in 1560 en van Pieter van der Cruce, die schepen was in 1565.

De beeldenstormers beweerden een schriftelijke toelating van Egmont te bezitten, die zij te Ieper getoond hadden, maar die naar Brugge gezonden was.

Van Menen vertrokken beeldenstormers in de richting van Kortrijk. Halfweg verwoestten zij de Guldenbergabdij te Wevelgem.

Te Kortrijk had er geen Beeldenstorm plaats. Ondervraagd door de Raad van Beroerten verklaarde de pensionaris Nicolaas Parmentier, dat er geen preken in de stad gehouden werden en geen beelden gebroken.

Een andere groep beeldenstormers trok over de Leie naar Halewijn en drong vervolgens door in de kasselrij Rijsel.

Op 22 augustus vertrok Frans Antoon Algoet uit Menen, in noordelijke richting, met een groep beeldenstormers die de kerken van Ingelmunster en Emelgem verwoestten. In de vooravond kwamen zij te Isegem, waar Algoet een preek hield. De volgende dag werden de beelden in de parochiekerk stukgeslagen. Daarna vertrokken de predikant en zijn volgelingen naar Roeselare in de kasselrij Ieper.

In het zuiden van de kasselrij, te Moeskroen, werden de beelden in de kerken neergehaald op 19 augustus door een groep van veertig à vijftig gewapende mannen uit Tourcoing. Vijf dagen later ging Josse le Comte, geboortig van Moeskroen, met andere ‘sektarissen’ de beelden verwoestten in de kerk van Luingne.

Kasselrij Rijsel

Tijdens de eerste fase van de Beeldenstorm werden ook kerken en abdijen verwoest in de kasselrij Rijsel, die niet tot het Westkwartier behoorde.

Op 16 augustus drong een groep beeldenstormers, die daags tevoren de beelden gebroken had in de Sint-Medarduskerk te Wervik, in de kasselrij Rijsel binnen. Omstreeks negen uur ‘s morgens vielen zij de rijke Cisterciënserinnenabdij van O.-L.-Vrouw van Rust, te Marquette, aan en veroorzaakten er grote schade. Daarna verdeelden de beeldenstormen zich in twee groepen. Een groep vertrok in de richting van Rijsel.

Ten noorden van deze stad stormden zij in de kerken van Marcq-en-Baroeul, Nouveaux, Bondues, Linselles, Croix, Wasquehal, Roubaix, Fiers, Lannoy, Leers, Tourcoing en Wattrelos.

Een andere groep vertrok naar Seclin, ten zuiden van Rijsel. Onderweg stuitten zij op verzet van de inwoners van Seclin en van de omliggende dorpen, die de beeldenstormers tegemoet gingen en dezen uiteendreven. Sommige beeldenstormers verdronken toen zij poogden de Deule over te steken, anderen werden gevangen genomen, slechts

weinigen wisten te ontkomen.

Te Armentiers geschiedde de Beeldenstorm in de kerken en de kloosters op aansporen van de predikant Gilles du Mont en van het consistorie. Jehan des Bonnets, lid van het consistorie, was een van de voornaamste bestormers in de parochiekerk en in de kapel van de Grijsse Zusters. De aanvoerder van de beeldenstormers was een edelman, de heer van Nedonchel. Van Armentiers trok hij met zijn troep naar Erkengem. Geholpen door inwoners verwoestten zij de parochiekerk en stichtten er zelfs brand.

In de Cisterciënserabdij 'Laus beatae Mariae' te Loos was de Beeldenstorm het werk van 'sektarissen' uit de kasselrij Rijsel en uit het land van het Vrij Leen.

Te Quesnoy-sur-Deule werd de parochiekerk 'gezuiverd' door inwoners en vreemdelingen.

Er had geen Beeldenstorm plaats te Rijsel, waar de overheid zich kordaat verzet had tegen de hagepreken en waar de Calvinisten slechts een gering deel van de bevolking uitmaakten. Vreemdelingen waagden het niet een aanval te doen op de kerken in de stad waar de gouverneur, Maximiliaan Vilaain, heer van Rassegem, over goed gewapende soldaten beschikte.

TWEEDE FASE — IN HET SCHELDEGEBIED

De Beeldenstorm heeft zich niet verspreid als een lopend vuur, er is een brede lacune tussen het Westkwartier en het Scheldegebied. In het Westkwartier was het epicentrum Steenvoorde, in het Scheldegebied Antwerpen. De Scheldestad gaf het sein en het voorbeeld om evenals in het Westkwartier, tot een gewelddadige 'zuivering' van de kerken over te gaan. In de Scheldestreek waren er geen predikanten, die vergezeld van een gewapende escorte, zuiveringsexpedities organiseerden. In de Scheldestreek werd de Beeldenstorm meestal georganiseerd in de steden en gingen de beeldenstormers in de onmiddellijke omgeving hun werk voortzetten.

Antwerpen

Het bericht van de gebeurtenissen in het Westkwartier was te Antwerpen bekend op 16 augustus en deed de katholieken vrezen dat hun kerken en kloosters weldra hetzelfde lot zouden ondergaan.

Tijdens de traditionele processie op zondag 18 augustus, waarin het beeld van O.-L.-Vrouw werd rondgedragen, hoorde men onder het volk roepen: "*Maaiken, Maaiken, dit is uw laatste uitgang*". Hoewel het de gewoonte was dat het beeld tijdens het gehele acht dagen durende feest van Maria-Hemelvaart tentoongesteld bleef, besloot de geestelijkheid, dadelijk na de omgang, het Mariabeeld achter slot en grendel te plaatsen.

Buiten de stad werden verschillende preken gehouden door Martinisten (Lutheranen) en Calvinisten. Volgens de kroniekschrijver Godevaart van Haecht verkondigden de Calvinisten 'dat men geen beelden oft santen in den tempel en behoorde te hebben, maer die behoorde uyt te roeyen'.

Na het vertrek van Oranje, op 19 augustus, had het eerste incident plaats in de O.-L.-Vrouwkerk. Een jonge man klom op de preekstoel en wilde de aanwezigen onderrichten, maar een schipper haalde hem van de preekstoel af en bracht hem buiten de kerk.

Toen de geestelijkheid de volgende dag het Mariabeeld bij vespertijd weer wilde opstellen, ontstond er herrie in de kerk. Terwijl de gelovigen het 'devotelijk aanzagen' waren er anderen die lachten en zeiden: "Doe ze geen zeer". Jongens gekten: "Zij staat

niet vast, men zou ze lichtelijk nog afstoten".

Een van de aanwezigen liep naar het stadhuis waar de magistraat vergaderd was. Onmiddellijk trok de markgraaf met zijn zes sergeanten naar de kerk, gevolgd door de burgemeesters en de schepenen. De jonge spotters werden door de sergeanten naar buiten gejaagd, maar een tweehonderd Calvinisten, die zich achter in de kerk bevonden, drongen toen naar voren. Slechts een deel wilde gehoorzamen aan het bevel van de markgraaf om de kerk te ontruimen. Ondertussen was er een menigte volk samengeschoold voor de kerkportalen. De markgraaf gaf hun bevel uiteen te gaan en liet de kerkdeuren sluiten, alleen het zuidportaal mocht open blijven om de achterblijvers uit te laten. De burgemeesters, menende dat hun taak volbracht was, trokken zich terug op het stadhuis. De markgraaf slaagde er niet in de kwaadwilligen buiten te krijgen, ondertussen drongen nieuwgekomenen de kerk binnen. Ten einde raad verliet de markgraaf de kerk en sloot de deur van buiten. Terwijl de ingeslotenen psalmen zongen, slaagden kwaadwilligen erin de kerkdeur open te breken. Zodra het psalmgezang ten einde was begon de Beeldenstorm.

Eerst werd in het O.-L.-Vrouwkoor het beeld van de Moeder Gods neergehaald en met bijlen bewerkt. Daarna verwoestten de brekers de gehele kerk. Van de O.-L.-Vrouwkerk trokken de beeldenstormers deels naar de andere parochiekerken, deels naar de kloosters.

In een brief aan Sir Thomas Gresham heeft de Engelse ooggetuige Richard Clough ons een treffend beeld van de Beeldenstorm te Antwerpen nagelaten:

"Wij hebben hier een vreselijke beweging gehad: alle kerken, kapellen en godshuizen zijn geheel ontdaan, niets daarbinnen geheel gelaten, maar alles gebroken en vernield, en dat op zulk een wijze en door zo weinig lieden dat het verwonderlijk is om te horen. Gisteravond om vijf uur begon het in de grote Kerk, de priesters waren juist op het punt het lof aan te heffen, toen er enigen, eerst maar een troep jongens, psalmen begonnen te zingen, allengs groeide hun aantal aan en om zes uur ongeveer verhieven zij zich en geraakten in beweging.

Het eerst gold het het beeld der Moeder Gods, dat de vorige zondag nog was omgedragen en dat zij evenals haar kapel (waarin men het beeld uit voorzorg had weggezet) geheel vernielden; daarna verwoestten zij de gehele kerk, de kostelijkste van geheel Europa en richtten er alles zo te gronde, dat er geen plaats overbleef om zich te zetten.

Vandaar trokken zij deels naar de parochiekerken, deels naar de godshuizen en richtten er zo 'n verwoesting aan, dat ik niet geloof dat er ooit dergelijke in één nacht is tot stand gebracht. Het verwonderlijkst is echter, dat ze zo weinig in aantal waren, want ik zag er in sommige kerken niet meer dan 10 of 12 die braken, meestal kwajongens en ander gespuis: er stonden echter veel toekijkers en misschien wel aanstichters bij. In de stad zelve was alles zo rustig en stil, alsof er niets in de kerken te doen ware geweest; de lieden stonden gekleed in hun deuren en zagen de beeldenstormers van de ene kerk naar de andere trekken 'vive le geus' schreeuwende en hun toeroepend zich maar stil te houden.

Zodat ik dan ook algauw, met nog wel 10.000 anderen, de kerken ging rondlopen om te zien wat er was voorgevallen. In de grote kerk (O.-L.-Vrouwkerk) zag het eruit als een hel, er brandden meer dan 1000 toortsen en er was een leven, een getier en geraas alsof hemel en aarde vergingen van al die beelden en kostelijke kunststukken die omvergehaald en aan stukken geslagen werden, de verwoesting was er zo groot, dat er geen plaats was om door te dringen. Ik zou u op geen tien bladen papier alles volledig kunnen beschrijven, het orgel en al vernield!

Vandaar ging ik naar de andere kerken en gestichten, waar alles hetzelfde was: breken en vernielen. Zij die braken keken niet om naar hetgeen zij verwoestten, maar lieten het liggen als het in stukken was. Voor drie uur in de morgen was alles klaar en ging iedereen weer naar huis alsof er niets was gebeurd en toch hadden zij tussen de 25 en 30 kerken vernield. God moge het alles tot een goed einde brengen."

De Beeldenstorm te Antwerpen was geen ontoerekenbare natuurlijke uiting van volkswroede. Hij werd volvoerd volgens een opgezet plan.

"Zekere aanhangers van de nieuwe religie, die behoorden tot een hogere sociale stand, hebben zich de medewerking van enkele heethoofden verzekerd, zij hebben het plan beraamd, de vernielers waren slechts de werktuigen, zij waren echter toeschouwers, aanwijzers, die de leiding in handen hielden en een ordelijke verbrijzeling wensten. Dat de leiding aan hun handen ontsnapte, eens de wanorde geschapen, is normaal; dat zij zich verontschuldigen over de baldadigheden, maar geenszins de verwijdering der beelden bejammerden, ziedaar de juiste gevolgtrekking uit hunne godsdienstige overtuiging." (R. van Roosbroeck)

De beeldenstormers waren voorzien van de nodige werktuigen. Pasquier Fleurquin, een marmarsteenverkoper die in de buurt van de O.-L.-Vrouwkerk woonde, had op voorhand enkele bijltjes laten maken om de beelden te verbrijzelen. Hij had ook de mensen afgeraden zich op die bewuste avond naar de kerk te begeven. Lieden van een hogere sociale rang, Pierre de Saint-Vaast en Jean Lemaistre hadden brekers gehoord met het oog op de verwoesting. Laatstgendemde betaalde drie tot zeven stuivers op de hand, naar gelang het jongens of volwassenen waren. Een advocaat, een procureur en enkele voornamen kooplieden beschermden de belhamels door hun optreden.

Aan de deuren van de kerken waren wachten uitgezet om aan de lieden die deelgenomen hadden aan de vernieling, het gestolene af te nemen. 's Nachts brachten de twaalf kapiteins, dit waren de oversten van de gewapende wachters van de Calvinisten die de brekers beschermden, aan de heren van de stad veel zilver over en zeiden dat zij wel wensten, dat degenen die iets gestolen hadden gestraft zouden worden.

De volgende dag trokken de beeldenstormers naar de kerken en kloosters in de omliggende dorpen. De ergste vernieling vond plaats in de Sint-Bernardsabdij te Hemiksem, waar de abt, Thomas van Tielt, besloten had geen weerstand te bieden aan de brekers. De voornaamste kostbaarheden: kelken, cibories, liturgische boeken werden in veiligheid gebracht voor het vertrek van de abt en de monniken.

In de Sint-Michielsabdij in de stad, werd er gestormd in de nacht van 20 op 21 augustus. Toen de beeldenstormers de volgende morgen opnieuw met hun werk wilden beginnen en vernielen wat er de vorige nacht gespaard was gebleven, kwam een compagnie gewapende gildelieden de abdij ontzetten, de aldaar opgehoopte geroofde goederen confisqueren en de wacht optrekken om verdere spoliatie te voorkomen.

Op 21 augustus bleef de wanorde heersen in de O.-L.-Vrouwkerk, gildebroeders en ambachtslieden kwamen zien wat er met hun altaren gebeurd was en 'om te bewaren wat er nog te conserveren was'. De Calvinisten, die de kerk wilden schoonmaken om er hun preken te houden, huurden nog enkele sterke mannen om enige hoge beelden, zoals de twaalf apostelen en de met smeedwerk bevestigde Calvariebeelden boven het doksaal, met ladders en touwen neer te halen. De armen haalden de gebroken beelden en ander gebroken hout met hopen weg.

Op 22 augustus predikte **Hermanus Moded** in de O.-L. Vrouwkerk, voor en na de

middag. Hij vermaande zijn toehoorders de gestolen voorwerpen terug te brengen. De magistraat liet een galg oprichten op de markt en gebod "dat elck den roof oft die eenighen wechgeworpen roof gevonden hadde, binnen de vier en twintig uren sou weder brengen, op de pene (straf) van der galgen. En daer werden vuel dieven gevangen".

Daags na de terugkomst van Oranje te Antwerpen, werden drie van de aangehouden beeldenstormers aan de galg opgeknoot en drie anderen uit het land verbannen.

Lier

Er zijn aanduidingen dat de Beeldenstorm te Lier beraamd en gepland werd. Drie dagen voor de Beeldenstorm beval Gommaar Loerhans de koster van de grote kerk, dat hij deze moest openen omdat hij de preekstoel, waarop zoveel onwaarheid was gesproken, wilde omwerpen.

Zodra de magistraat vernomen had dat beeldenstormers uit Antwerpen op weg waren naar Lier, gaf hij bevel de beelden uit de kerken te verwijderen en in veiligheid te brengen.

Op 21 augustus drongen kwaadwilligen met geweld binnen in de kerken, die men daags tevoren voor de eredienst gesloten had. Onder hen bevonden zich enige dienaren van de schout Roelof van Stakenbroeck en een dienaar van Claude de Billemont, heer van Bermont, die actief deelnamen aan de Beeldenstorm. De schout woonde de ontheiliging lachend bij, zonder iets te doen om dit te beletten, duidelijk te kennen gevende dat het gebeurde hem behaagde.

Roelof van Stakenbroeck en Claude de Billemont hadden de predicates bijgewoond en in hun woningen geheime vergaderingen van predikanten en 'sektarissen' georganiseerd. Het was ten huize van de heer van Bermont dat de heer van Brederode, de graaf van Culemborg, de graaf van den Berghe en andere edellieden, vergezeld van een vijftiental ruiters en een predikant, de vergadering van het Verbond der edelen te Sint-Truiden belegden.

Gent

Op 17 augustus verspreidde zich het nieuws te Gent, dat in talrijke steden en dorpen in het Westkwartier, de beelden en altaren in kerken en kloosters verwoest werden door een grote groep 'sektarissen', die van zins waren hetzelfde te Gent te komen doen.

De volgende dag, een zondag, had er een door zeer velen bijgewoonde hagepreek plaats buiten de stad. Drie predikanten voerden het woord in de buurt van het Kartuizerklooster te Rooigem. De pastoor en de kerkmeesters van de Sint-Martinuskerk te Akkerghem, op geringe afstand van het Kartuizerklooster, verwittigden de magistraat dat er veel vreemd volk naar de preek was gekomen, met het plan de altaren in het Kartuizerklooster te vernielen.

Waarschijnlijk werd de Beeldenstorm die dag verhinderd door de predikanten, die een wacht van 18 á 20 man naar het Kartuizerklooster zonden, om het tegen alle kwaadwilligen te beschermen.

Een van de predikanten, 'een Fransman of Waal', die geïdentificeerd kan worden als **Franciscus Junius** (du Jon), een theoloog die te Genève gestudeerd had, was tegen de beeldencultus *maar wilde alleen een zuivering van de kerken door de overheid, zoals bepaald door artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis.*

Enkele dagen later ontraadde hij Lieven Onghena de leiding te nemen van de Beeldenstorm te Gent, omdat hij geen overheidspersoon was. Na de hagepredicatie te Rooigem werden door de geestelijken heel wat kostbaarheden uit de kerken in veiligheid gebracht, in het Spaanse kasteel en elders. Dank zij deze voor-

zorgsmaatregelen bleef het beroemde veelluik ‘Het Lam Gods’ van de gebroeders Van Eyck gespaard. Ook leden van de gilden en de ambachten wilden kostbare versierselen uit hun kapellen wegnemen. Tijdens de reddingsoperatie deden zich incidenten voor, Calvinisten die zich onder de nieuwsgierigen bevonden, gaven uiting aan hun voldoening.

De Beeldenstorm werd waarschijnlijk gepland ten huize van Lieven Onghena. Daar kwam een ‘hoop grauw’ bijeen en besloot de volgende dag samen te komen op de Vismarkt en vandaar, in een bepaalde orde, de kerken te gaan zuiveren. Na de vergadering begonnen Gijsselbrecht Cools, Denijs Rijckaert en anderen manschappen te ronselen om de Beeldenstorm uit te voeren.

Op 22 augustus, even na acht uur ‘s morgens, had Jan Onghena, de broer van Lieven, een onderhoud met een lid van het consistorie, de advocaat Jan Dierickx, in de herberg ‘De Mortier’ aan de Veebrug. Dierickx verwittigde Onghena, dat er beeldenstormers uit Antwerpen te Gent waren aangekomen.

Tussen twaalf en veertien uur trokken groepjes kwaadwilligen, voorzien van stokken, bussen, smidshamers en andere werktuigen, naar het Tempelhof. Terzelfdertijd gingen de gebroeders Onghena en de edelman Claude Goetghebuer naar de hoogbaljuw Adolf van Bourgondië, heer van Wakken. Lieven Onghena verklaarde hem dat het volk bij het Tempelhof vergaderd, alle beelden en alle afgoderij in de stad teniet wilde doen, zoals besloten en gepland was. Hij had een lastbrief van het hof om de beelden te breken. De onthutste hoogbaljuw stond de Beeldenstorm toe en gaf het trio enige dienaren mede om onlusten te voorkomen.

Voor het Tempelhof hield Artus Bousse, een van de dienaren van de hoogbaljuw, een toespraak tot de aanwezigen: ‘Goede mannen, het is u toegelaten de afgoden te breken, zonder aan sloten of koffers te komen. Het is op doodstraf verboden iets te stelen. Niemand mag ergens aankomen, tenzij degenen die daartoe opdracht hebben van ‘s koningswegel’ Daarna gaf Bousse het bevel de toegangspoort tot het Tempelhof te openen.

De verwoesting van de kerken en de kloosters duurde tot de volgende morgen.

De Gentse patriciër Marcus van Vaerne wijck noteerde in zijn dagboek: ‘De beeldenstormers, denkend God een dienst te bewijzen, hebben geen moeite gespaard en liepen de nacht door van de ene kerk naar de andere. Zij trokken langs de straten in groepen van dertig tot vijftig man, vrouwen en kinderen zongen psalmen en enkele mannen zongen voor. Zo zag ik er voor mijn deur, van twee uur tot drie uur, wel tweehonderd voorbijgaan en hoorde ze telkens tot elkander vragen: zijt gij hier of daar al geweest, en hebt ge deze of gene beelden op de hoeken van de straten al afgeworpen?’

Te Gent werd er gestormd in de zeven parochiekerken, de collegiale kerk van Sint-Veerle, tien mannenkloosters, twaalf vrouwenkloosters, drie begijnhoven, tien hospitalen of godshuizen en zeven kapellen. De grootste schade werd aangericht in de abdij van Sint-Pieter. In de proosdij riepen de beeldenstormers ‘scandaleuze’ woorden tegen de proost, hem noemende ‘bloedzuiger’ omdat hij in zijn gevangenis sommige ‘heretieken’ opgesloten had, die buiten de stadspoort terechtgesteld werden. Ook het klooster van de Dominicanen werd zeer zwaar beschadigd, omdat deze kloosterlingen inquisiteurs van het geloof waren.

De meerderheid van de beeldenstormers waren Gentenaars of inwoners van de stad, maar er waren ook stoottroepen uit Antwerpen gekomen, die niet kunnen geïdentificeerd worden. Er waren ook enkele beeldenstormers afkomstig uit het West-

kwartier. Gadifer van der Clute werd door het Hof van Kassel ter dood veroordeeld, omdat hij te Machelen (bij Deinze) enige beelden verbrijzeld had, toen hij op weg was voor de destructie van de kerken, ‘treckende met eenighe deser stede (i.e. Kassel) naar Ghent’. Van der Clute was geboortig van Steenvoorde waar de Beeldenstorm begon. In het gezelschap van de brekers waren er jonge lieden en oudere mannen, ook vrouwen en kinderen.

Door de magistraat van Gent en daarna door de Raad van Beroerten werden 118 personen veroordeeld wegens deelname aan de Beeldenstorm, een vijftigtal werd terechtgesteld, de anderen waren tijdig gevlucht.

De beeldenstormers kwamen uit alle klassen van de samenleving, onder de belangrijkste leiders en kapiteins vindt men niet één lomp-proletariër in de echte zin van het woord.

Half juni 1567 hielden beeldenstormers, ‘redelic ende wel gestelt’, zich nog schuil in de stad. Degenen die daar meer over wisten, vonden dat het niet ‘expedient ofte wel ghedaen’ zou zijn, dit aan de schepenen bekend te maken, ‘vresende of t zij also eensdeels cause van haerder dood mochten wesen’

Benevens de welgestelde beeldenstormers waren er zeker veel meer anderen. Er waren gehuurde en betaalde brekers en er waren lieden ‘die van haerlieder soorte ende belijdinghe niet recht en waren (dit is: geen Calvinisten), die zochten onder ‘t deksel van dien quact te doene, stelen ende roven’.

Op 23 augustus ‘s morgens maakte de hoogbaljuw een einde aan de Beeldenstorm, hij gaf de brekers de zonderlinge raad hun werk elders voort te zetten.

De predikanten hebben de Beeldenstorm te Gent zeker niet openlijk geleid, toen de schepenen de leiders en de voornaamste beeldenstormers wilden aanhouden, lieten zij de predikanten met rust.

Vóór de Beeldenstorm hadden de hervormden te Gent tevergeefs aan de magistraat gevraagd om over een kerk te mogen beschikken voor de uitoefening van hun godsdienst, na de Beeldenstorm poogden zij te prediken in de ‘gezuiverde’ kerk van O.-L.-Vrouw te Sint-Pieters.

De Oudburg

In de Oudburg, de kasselrij die Gent omsloot, was de Beeldenstorm het werk van beeldenstormers die van de hoogbaljuw van Gent de merkwaardige raad gekregen hadden hun werk elders voort te zetten.

Drie groepen verlieten de stad in verschillende richtingen.

Een eerste groep, onder de leiding van de Gentse mandenmaker Geert van Bylande, trok langs de Keizerspoort in zuidoostelijke richting. Zij stormden in de twee kloosters van Melle en in de parochiekerken van Melle en Heulden.

Ten westen viel een tweede groep beeldenstormers, aangevoerd door Jan Onghena en Jacques Dauxy, de rijke Premonstratenabdij te Drongen aan. Met de medewerking van Drongenaren vernielden zij alle beelden van de kerk, het hoofdaltaar, de doopvont, het orgel en de schilderijen.

Vanuit Drongen zetten de beeldenstormers hun tocht verder naar Deinze, in de kasselrij Kortrijk, waar zij het Sint-Margaretha klooster en de parochiekerk grondig vernielden.

Langs Petegem, waar de parochiekerk hetzelfde lot moest ondergaan, keerden zij terug naar Deinze, waar zij de nacht doorbrachten in het Sint-Margarethaklooster. ‘s Anderendaags vertrokken zij weer naar Gent over Astene en Nazareth, in het voorbijgaan vernielden zij de beelden in de parochiekerken.

Een derde groep Gentse beeldenstormers trok in noordelijke richting. Te Mariakerke duurde de Beeldenstorm tot laat in de namiddag en was, volgens een getuige, grondiger dan te Gent zelf.

Te Vinkt en te Zeveren, ten noorden van Deinze, waren de initiatiefnemers van de Beeldenstorm een handvol Deinzenaren. De omstandigheden waarin dit gebeurde laten vermoeden dat zij door de leider van de Gentse troep, Jacques Dauxy, gezonden werden.

Te Zomergem werd de Beeldenstorm georganiseerd door de Zomergemse ketelmaker, Jacob Blanckaert, die getuige was en misschien wel deelgenomen had aan de Beeldenstorm te Gent en thans hetzelfde wilde doen in zijn parochiekerk. Hij vroeg aan de plaatselijke overheid een schriftelijke getuigenis van de volbrachte taak, wat erop wijst dat hij in opdracht handelde.

Op 24 augustus organiseerde de pastoor van Oostwinkel, Jan Teirlinck, de Beeldenstorm in zijn eigen kerk. Hij deed bevelen uit aan de brekers, die alle beelden uit de kerk droegen en tegen de grond aan stukken sloegen. Terwijl zij de relikwieën vernietigden riep de pastoor: 'ten deucht al niet'. Hijzelf verscheurde verscheidene misboeken. Nadat alles verwoest was, besteeg de pastoor de preekstoel, die met opzet gespaard was, en dankte iedereen 'omdat het al wel ghedaen was, ghemerct dat toch al afgoderije was'.

Uit de parochiekerk van Aalter en uit de kapel van haar kasteel liet de edelvrouw Catharina van Boetzelaer, weduwe van Jacob van Vlaanderen, heer van Praat, waarschijnlijk in alle stilte de beelden wegnemen. De vrouwe van Praat stond in nauwe relatie met de kopstukken van het Verbond der edelen, niet in het minst met Filips van Marnix van Sint-Aldegonde. Zij was een dochter van Wessel van Boetzelaer, heer van Asperen en Langerak.

Opvallend is dat de Beeldenstorm in de kasselrij van de Oudburg plaatsvond op aanstichten van een edelvrouw, een pastoor of personen die van de legitimiteit hunner daden overtuigd waren: te Drongen las Jan Onghena, op het kerkhof aldaar, een brief volgens dewelke de kerken op bevel van hogerhand gezuiverd moesten worden; te Deinze verklaarde Jacques Dauxy aan de baljuw, slechts een van de overheid uitgaande opdrachtbrief te komen vervullen; te Melle rechtvaardigde Geert van Bylande zijn daden door te wijzen op de eed van trouw, die hij Onghena na de voorlezing van een commissiebrief gezworen had.

Doornik en het Doornikse

Doornik was reeds zeer vroeg een Calvinistische stad. In 1545 was er een volledig georganiseerde gemeente met een consistorie en een vaste predikant. De Calvinisten kwamen uit alle lagen van de bevolking, het waren zowel armen als rijken, de meeste leden van de magistratuur waren Calvinisten of sympathisanten.

Op 22 augustus 's avonds kwam de tijding dat de 'kerkzuivering' had plaatsgehad te Antwerpen. De volgende morgen zeer vroeg begon de Beeldenstorm in de kapel van het Sint-Jacobshospitaal en vervolgens in al de abdijen, kerken en kloosters binnen en buiten de stad. Beelden, sacramentshuizen, doopvonten, orgels en kerksieraden werden vernield, priestergewaden aan flarden gescheurd.

De Beeldenstorm geschiedde in aanwezigheid van de predikanten Ambroise Wille, Charles de Nielles en Etienne Mermier, die daarbij zelfs een zekere leiding zouden gegeven hebben en naderhand de beeldenstormers betaalden, zogenaamd voor het verzuim dat zij, met het wachthouders in deze moeilijke dagen door de sehutterscompagniegn hadden geleden.

Nadat zij de beelden en kerksieraden in de kathedraal vernield hadden, ontdekten de

heeldenstormers een geheime plaats in de tresorie van het gebouw, waar de gouden en zilveren beelden alsook de reliekschrijnen verborgen waren. Nadat zij deze kerkschatten aan stukken hadden geslagen, brachten zij de brokstukken bij de magistraat. De predikanten zagen nauwlettend toe dat er niets geplunderd of gestolen werd. Er werd een inventaris opgemaakt in tweevoud, een voor de magistraat en een ander voor de predikanten. Te Doornik werd zeer weinig gestolen.

Van 24 tot 29 augustus werden op bevel van Ambroise Wille alle archieven van de kathedraal systematisch verbrand. Volgens Nicolas Soldoyer gingen Doornikse beeldenstormers, op 24 augustus, de beelden breken en verbranden in de dorpen uit de omgeving: te Obigies, Kain, Mont-de-la-Trinité (thans Mont-Saint-Aubert), Mourcourt, Havinnes, Ramecroix, Notre-Dame-au-Bois (thans Notre-Dame-des-Affligés bij Baugnies).

Doornikse beeldenstormers trokken in zuidelijke richting tot Crespin, in Henegouwen, waar zij op 26 augustus samenwerkten met beeldenstormers uit Valenciennes.

Nog andere Doornikse beeldenstormers drongen door in de kasselrij Dowaaï. Onderweg vernielden zij de beelden in de kerken uit de omliggende dorpen, met de medewerking van de plattelandsbewoners. Verdeeld in verschillende groepen verwoestten zij de abdijen van Château-l'Abbaye, SaintAmand — waar de parochiekerk nog meer te lijden had van de beeldenstormers dan de abdij — Vicoigne, Hasnon en Marchiennes. Op weg naar de abdij van Anchin werden zij verslagen door Féry de Guyon.

Kasselrij Dowaaï

Op 26 augustus vielen Doornikse beeldenstormers binnen in de abdij van Marchiennes, onder de kreet 'Vivent les gueux'. Een van hun leiders eiste stilte en begon de door Marot berijmde 'Tien geboden' te zingen :

*Lève le coeur, ouvre
Peuple endurci, pour écouter
De ton Dieu la voix sans pareille,
Et ses commendements goûter.*

Nadat zij de tweede strofe gezongen hadden:

*Tailler ne te feras image
De quelque chose que ce soit,
Si honneur lui /ais ou hommage
Ton Dieu jalousie en reçoit.*

vielen zij als bezetenen de beelden aan, die zij met gaffels en hellebaarden van hun voetstukken wierpen en met hamerslagen verbrijzelden. Al de kerksieraden werden vernield, een uur later was heel de kerk verwoest. Daarna trokken de beeldenstormers naar de kelders waar zij bier en wijn in overvloed vonden.

Te Marchiennes zouden de stormers geweld gepleegd hebben tegen de baljuw en zijn luitenant, tegen twee gerechtsdienaren van Bouvignies en tegen een kloosterling en een kapelaan die zij onderweg ontmoetten. Beide geestelijken werden ernstig gewond. Zodra de baljuw van Anchin en Pecquencourt, Féry de Guyon, ingelicht was over de Beeldenstorm en de geweldplegingen van de beeldenstormers, besloot hij een herhaling van deze feiten in de abdij van Anchin te voorkomen. Uit de omliggende dorpen verzamelde hij 700 vrijwilligers te voet en 25 man te paard. Aan het hoofd van zijn ruiters deed hij een overval op de beeldenstormers, die hun heil zochten in de vlucht. Na de middag werd een andere groep Doornikse beeldenstormers aangevallen en verslagen te Brillon door Robert de Longueval, heer van Warlaing. In een brief aan de regentes meldde Noircarnes, dat in beide gevechten minstens 150 man uit Doornik

sneuvelden. Dit kordaat optreden maakte een einde aan de Beeldenstorm in de kasselrij Dowaaï.

Henegouwen

Zeer dikwijls leest men dat Henegouwen aan het iconoclasme ontsnapte. Deze bewering geldt niet voor Valenciennes en Edingen en de dorpen in de omgeving. De Beeldenstorm te Valenciennes geschiedde met voorbedachten rade. Toen de afgevaardigden van de Calvinisten van Valenciennes, die zich te Brussel bevonden met het oog op het aanbieden van een rekwest, op 23 augustus vernamen dat de regentes op het punt stond de afschaffing van de plakATEN toe te staan, vertrok dadelijk een van hen, Jacques Joffroy, naar Valenciennes om de Beeldenstorm te bespoedigen. De magistraat verzocht de leiders van de Calvinisten, de Beeldenstorm niet dadelijk te laten beginnen en ook niet de volgende dag, omdat het een marktdag was. 's Anderendaags, te zes uur 's morgens, herhaalde de magistraat zijn verzoek aan de Calvinisten. Toen echter het gerucht verspreid werd, dat er een brief gekomen was van Egmont waarbij de Beeldenstorm toegelaten was, brak het geweld los. Kruisbeelden en heiligenbeelden werden neergehaald, altaren, doopvonten, orgels en glasramen werden stukgeslagen, kerkversierselen werden in brand gestoken.

De leiders van de Beeldenstorm waren notabele Calvinisten; de predikanten Guy de Bray en Peregrin de la Grange hielden zich afzijdig, de burgerwacht vertoonde zich niet.

Toen zij vernamen dat men kostbare reliekschrijnen bij de magistraat gebracht had, eisten de Calvinisten deze op, vernielden ze en gaven ze vervolgens terug aan de magistraat. Hun bedoeling was evident: *geen diefstal maar het onbruikbaar maken van de voorwerpen van de roomse eredienst.*

Uit Valenciennes vertrokken groepen beeldentonniers in noordelijke richting. Zij verwoestten het Kartuizerklooster te Marly, de abdijen van Saint-Saulve en Fontenelles, de parochiekerken van Onnaing en Quarouble.

Op 26 augustus, tussen tien en elf uur, kwamen twaalf gewapende mannen te Crespin. Eerst drongen zij binnen in de parochiekerk, waar zij alle beelden op de grond wierpen en de geconsacreerde hosties vertraptten. Van de parochiekerk trokken zij naar de Sint-Landelinusabdij. Aan de prior verklaarden zij door het Hof en de edelen gezonden te zijn, om de afgoden af te werpen en te verbrijzelen. De prior liet hen binnen en gaf hun te eten in de keuken. Ondertussen arriveerde het gros van de beeldenstormers, vijf- à zeshonderd man te paard en te voet. Opnieuw vroeg de prior wat zij kwamen doen. Collin Crameillon, een slager uit Valenciennes, gaf hetzelfde antwoord als het groepje voorlopers. Nadat zij allen gegeten hadden, begonnen zij alles te vernielen in de kerk en in de abdij. Een deel van de brekers trok naar Saint-Aybert om de parochiekerk te 'zuiveren'. Ondertussen kregen de beeldenstormers in de abdij versterking van een groep brekers, die te Doornik, Saint-Amand en omgeving gestormd hadden. Na de terugkomst van de brekers uit Saint-Aybert begaf de hele troep zich op weg naar Quiévrechain en Sebourg. Nog voor zij het grondgebied van Crespin verlaten hadden, veranderden sommigen van gedachten. Een driehonderd man keerde terug naar de abdij om het vernielingswerk te voltooien. 's Avonds, te zeven uur, kwamen de beeldenstormers bijeen voor de abdijpoort, knielden neder en zongen psalmen.

Te Crespin maakten de beeldenstormers zich schuldig aan diefstal: kelken, gouden en zilveren lampen, bronzen en koperen voorwerpen, zijden gewaden en kostbaar marmer van altaren en grafmonumenten. Toen zij de volgende dag te vijf uur 's morgens, de abdij verlieten in de richting van Quiévrechain, waren zij - volgens een

kroniekschrijver - 'geladen als muilezels'. In die beeldspraak schuilt zeker heel wat overdrijving.

Dezelfde dag als te Crespin werd ook te Raismes in de abdij van Vicoigne gestormd. Tussen acht en negen uur werd de actie ingezet door meer dan honderd Calvinisten uit Doornik en Saint-Amand. Na de middag kregen zij versterking van een groep beeldenstormers uit Valenciennes, die in de ochtend in de parochiekerken van Hérin, Aubry en Raismes te keer gegaan waren. Aangezien alles in de abdijkerk reeds vernield was, drongen zij binnen in de abdij en legden er beslag op de boeken van de bibliotheek. Daar zij niet wisten wat zij met deze buit moesten aanvangen, vroegen zij instructies te Valenciennes. Uit deze stad vertrokken gewapende mannen met opdracht op de buit te waken. Terwijl men de wagens gereedmaakte om alles de volgende dag naar Valenciennes te brengen, verscheen de ordonnantiebende van Floris van Montmorency. De beeldenstormers boden geen weerstand, zij werden verplicht de boeken terug te geven, maar zouden een vrijgeleide gekregen hebben om naar Valenciennes terug te keren.

Cateau-Cambrésis in het Kamerijkse — een Spaans protectoraat afhankelijk van de gouverneur van Henegouwen — was de meest zuidelijk gelegen stad van de Nederlanden waar gestormd werd.

Zodra hij ingelicht was over de gebeurtenissen te Doornik en te Valenciennes, vertrok de predikant Jean Leseur naar Cateau-Cambrésis. Hij begaf zich naar de woning van een zekere Raverdy, waar het consistorie vergaderde. Daar werd besloten de beelden te gaan breken in de kerken van de stad. De volgende morgen, 26 augustus, zeer vroeg, ging Jean Leseur met enige mannen naar de Sint-Maartenskerk. Zij wierpen de beelden neer, vernielden al de versieringen van de kerk, scheurden en verbrandden de liturgische boeken. Daarna deden zij hetzelfde in de andere kerken in de stad en in de voorsteden.

Jean Leseur hield de eerste Calvinistische preek in de Sint-Maartenskerk en doopte ook drie kinderen. De afkondiging, op 12 oktober, van een plakkaat waardoor de aartsbisschop van Kamerijk al de vergaderingen van 'sektarissen' in de kerken, kapellen, huizen, schuren en andere plaatsen verbood, was aanleiding tot een nieuwe aanval op de parochiekerk van O.-L.-Vrouw en op de abdij van Sint-Andries; monniken en priesters werden uit de stad verjaagd. Na een predicatie, die op 27 augustus te Herhout was gehouden, plunderden toehoorders de kerk en het klooster te Herne (Herines, op een drietal kilometer van Edingen). Bij de preek waren drie- tot vierhonderd toehoorders uit Oudenaarde aanwezig, maar ook een aantal inwoners van Edingen. Het valt moeilijk te geloven dat inwoners van Oudenaarde, zonder bijbedoelingen, een preek gingen bijwonen op vijfendertig kilometer afstand, wanneer zij daartoe ter plaatse gelegenheid hadden.

De magistraat van Edingen vreesde dat de beeldenstormers hetzelfde zouden komen doen in hun stad en vond het hoog nodig de poorten te laten bewaken. Er werden slechts zes vrijwilligers gevonden om de stadspoorten naar Herne te beveiligen. Een drietal hervormingsgezinde leden van de magistraat ging de beeldenstormers opzoeken en polste hen naar hun bedoelingen. Bij hun terugkomst zouden zij de bewakers van de stadspoort hebben aangezet deze open te laten, omdat verzet overbodig was en omdat een deel van de beeldenstormers, inwoners van Edingen, de verzekering gegeven had dat het hen alleen maar te doen was om de beelden uit de kerken te verwijderen. Er bleven slechts drie wachten bij de poort, die weldra voor de dreigende houding van de terugkerende burgers de wijk namen. Daarop kwam de volledige groep 'in militaire orde' de stad binnen en verwoestte systematisch de hoofdkerk en de kloosters van de augustijnen en van de karmelieten. De

beeldenstormers ondervonden niet de minste weerstand, de magistraat liet hun de vrije hand. Waarschijnlijk hadden rijke Calvinisten de leiding over de Beeldenstorm, zeker heeft een viertal rijke kooplieden er actief aan deelgenomen.

Kasselrijen Oudenaarde en Aalst

De Schelde was de natuurlijke grens tussen de kasselrijen Oudenaarde en Aalst. Het was vooral in de dorpen ten oosten van de Schelde, in de kasselrij Aalst, dat de kerken ‘gezuiverd’ werden door inwoners van Oudenaarde, Pamel en Leupegem, maar ook door personen afkomstig uit verscheidene dorpen uit de streek van Aalst.

Reeds op 18 augustus werden beelden vernield in de kapel van het Clarissenklooster te Petegem, ten westen van Oudenaarde. De volgende dag wilde een groep ambachtlieden in de abdij van Maagdendale te Pamel stormen, maar zij werden verdreven door de baljuw en enkele leden van de magistraat van Oudenaarde. Om een aanval op de kerken in de stad te voorkomen gaf de magistraat het bevel, alle kerken en kapellen te sluiten en de openbare uitoefening van de eredienst te schorsen. Uit de Sint-Walburgiskerk werden de schilderijen en de kostbaarste beelden in veiligheid gebracht. Het uitbreken van de Beeldenstorm te Oudenaarde hield zeker verband met het gerucht dat in de stad werd verspreid en volgens hetwelk het breken van de beelden geschiedde ‘bij laste’, en dat ‘de hoofden van de belijders van de nieuwe religie hadden commissie’. Niet helemaal in overeenstemming met de waarheid vertelde men zelfs dat te Gent sommige gedeputeerden van de nieuwe religie een lastbrief aan de hoogbaljuw ‘getoond’ hadden zodat deze bevolen had de kerken te openen ‘ende omme beter ghelove thebben zommighe van zijn hellebardiers’ meegezonden had.

Op 24 augustus vergaderden inwoners van de omliggende gemeenten, de meeste van Leupegem, voor de stadsmuren en drongen langs de Baarpoort (Doornikse poort) de stad binnen. De wachters hebben zeker hun taak niet zorgvuldig waargenomen; zij verzuimden de poorten gesloten te houden voor mannen gewapend met bijlen en hamers, die beweerden slechts inkopen te willen doen of naar hun werk te gaan

Eerst werd de kerk van O.-L.-Vrouw van Pamel grondig verwoest. De heerlijkheid Pamel was gedeeltelijk ingesloten in de stad. De magistraat van Oudenaarde had er geen jurisdictie, zodat de voorzorgsmaatregelen die hij had doen nemen er niet uitgevoerd werden. In de O.-L.-Vrouwkerk was de schade dan ook veel groter dan in de Sint-Walburgiskerk, de Cisterciënserinnenabdij van Maagdendale, het klooster van Sioen en de kapel van het Begijnhof.

Er zijn aanwijzingen dat de Beeldenstorm te Oudenaarde een min of meer georganiseerde beweging was. Op 23 augustus waren inwoners uit de omliggende dorpen in de stad gebleven. Tijdens de Beeldenstorm kwam de predikant zien hoe ver het werk gevorderd was; toen hij nog een doopvont zag, riep hij uit: ‘dat moet oock af!’ Verwanten en vrienden van Jan Tuscaens, die op 9 juni terechtgesteld werd wegens heiligschennis, hadden herhaaldelijk verklaard dat zij weerwraak zouden nemen; zij namen actief deel aan de Beeldenstorm en spoorden anderen ertoe aan. Pieter Backereel, eerste schepen van Pamel, een zeer rijke handelaar trad eveneens actief op tijdens de Beeldenstorm. Twee andere schepenen, Antheunis de Schietere en Marten van der Moten, beschermden de beeldenstormers en gingen gewapend met hen mee.

Volgens de kroniek van Oudenaarde werd, nog dezelfde dag na de Beeldenstorm, door die van de nieuwe religie een preek gehouden naast de kapel van Sint-Joris. De volgende dag kwamen inwoners van de Baarstraat en van Pamel tesamen, voorzien van hellebaarden en buksen. Zij deden een ommegang door de Broodstraat, de

Eynestraat, de Kattestraat, de Hoogstraat en de Nederstraat naar de Sint-Walburgiskerk. Daar werd een preek gehouden en een kind gedoopt.

Over de Beeldenstorm te **Ronse** zijn slechts weinig bijzonderheden bekend. In de stad telde men veel aanhangers van de nieuwe religie, die regelmatig de hagepreken bijwoonden; op 15 augustus werd er zelfs een preek gehouden in de collegiale kerk van Sint-Hermes. Dat zulks mogelijk was, is misschien te verklaren door het feit dat de burgemeester van Ronse, Paul van den Hende, hervormingsgezind was.

Op 19 augustus kwam een grote groep uit Oudenaarde met brokstukken van beelden te Ronse. Zij drongen onmiddellijk binnen in de collegiale kerk; met behulp van inwoners van Ronse wierpen zij al de beelden af en vernielden ze de altaren. De baljuw, die een einde wilde maken aan de vernielingen, moest zich onverrichterzake terugtrekken.

De twee volgende dagen werd er nog gestormd in de Sint-Maartens- en in de Sint-Pieterskerk, maar de beeldenstormers konden slechts geringe schade aanrichten, niet bij gebrek aan ijver, maar omdat deze kerken in 1559 door brand werden geteisterd.

In het dekanaal verslag van Johannes Hauchin, aartspriester-deken van het district Ronse, in 1569 opgesteld, vindt men een overzicht van de schade berokkend aan de verschillende kerken. Zeven dorpen bleven gespaard voor de Beeldenstorm: Amengijs, Eist, Munkzwalm, Roborst, Rozenaken, Sint-Cornelis-Horebeke en Zegelsen. In de andere dorpen werden de kerken niet alle even erg geteisterd. Te Berchem en te Wijlegem werden de parochiekerken slechts ontheiligd, het verslag geeft geen nadere inlichtingen. Te Ename, Maarke, Nederename en Sint-Maria-Horebeke was de schade gering. Te Edelare en te Etikhove bedroeg de schade 100 gulden, te Kerkem 60 lb. gr., te Kwaremont 400 gulden, te Leupegem 300 gulden, te Mater 140 gulden, te Melden 80 lb. gr., te Michelbeke 200 gulden, te Nukerke 400 gulden, te Rozebeke 110 lb. gr., te Schorisse was de schade 'zeer groot', te Sint-Blasius-Boekel 30 lb. gr., te Sint-Denijs-Boekel 200 gulden, te Volkegem 3 lb. gr., te Welden 8 lb. gr., te Zulzeke, waar de vernieling meerdere malen plaats vond, 600 gulden.

Het dekanaal verslag vermeldt geen data waarop de Beeldenstorm plaatsvond, het geeft ook geen inlichtingen over de identiteit van de breken. De kerken die volledig gespaard bleven of slechts geprofaneerd werden, waren gelegen in dorpen die geen hervormingsgezinden telden.

Schorisse, waar de vernieling zeer groot was, telde een twintigtal hervormingsgezinde families.

Te Melden waren er verscheidene hervormingsgezinden.

Leupegem, Nukerke en Sint-Denijs-Boekel waren dorpen 'door de ketterse geest besmet'.

Kwaremont, Michelbeke, Rozebeke en Sint-Blasius-Boekel telden geen hervormden, maar werden toch zwaar geteisterd. Op sommige plaatsen was de Beeldenstorm zeker het werk van vreemdelingen, soms werd hij uitgevoerd met de medewerking van inwoners.

Aan de Beeldenstorm in het land van Aalst werd een einde gemaakt door het optreden van Backerzele, de secretaris van de graaf van Egmont. Op 28 augustus versloeg hij met de hulp van plattelandsbewoners een groep beeldenstormers, die van plan was de abdij van Beaupré, te Grimmingen bij Geraardsbergen, aan te vallen. Een tiental beeldenstormers werd ter plaatse gedood, een vijftigtal werd gevangen genomen, de overigen vonden hun heil in de vlucht. Volgens een kroniekschrijver waren de

beeldenstormers afkomstig van Oudenaarde en Ronse.

Mechelen

Het uitbreken van de Beeldenstorm te Antwerpen, op 20 augustus, was nog dezelfde avond bekend te Mechelen. De volgende dag werden de godsdienstoefeningen geschorst in kerken en kloosters, kostbaarheden werden in veiligheid gebracht.

Op 22 augustus zond de magistraat de pensionaris Wasteel naar het Hof te Brussel, om te vragen dat er een voornaam persoon naar Mechelen zou worden gezonden, ten einde er de orde te handhaven. Dezelfde dag ontbood de magistraat twee bekende protestanten: de Lutheraan Gedeon, een schermmeester afkomstig van Frankfurt en de Calvinist

58

59

jonkheer Gaspar Suls, om te informeren naar de denkbeelden van het volk. Gaspar Suls stelde voor de Sint-Niklaaskerk, buiten de stadspoorten gelegen, aan de nieuwgelovigen af te staan om op die manier hun gemoederen te bedaren. De magistraat weigerde op dit voorstel in te gaan.

De nacht van 22 op 23 augustus verliep zonder incidenten. De volgende morgen verzamelde zich een grote menigte in het klooster van de minderbroeders. Toen zij begon de beelden stuk te slaan, ontbood de magistraat de gilden om het stadhuis en de Grote Markt met de Sint-Romboutskerk te verdedigen. Ook de schermmeester Gedeon, die zich in de Minderbroederskerk bevond, werd op het stadhuis ontboden. Hij beloofde dat hij zou pogen de beeldenstormers van hun wandaden te doen afzien, indien hij hen op stadskosten zou mogen laten drinken. Deze afleidingsmanoeuvre lukte slechts gedeeltelijk. De beeldenstormers volgden Gedeon, maar bij het Clarissenklooster aangekomen wilden zij opnieuw beginnen. De schermmeester kon zware schade verhinderen door tafels voor het klooster te laten zetten, zodat de beeldenstormers konden drinken. Deze gaven echter hun voornemen niet op, zij zetten hun tocht verder naar de kapel van de Bogaarden en het klooster van de karmelieten, waar eveneens voor drank werd gezorgd. Als afwisseling zongen zij enkele psalmen. Plots stormden zij de kerk binnen. Een van de beeldenstormers, die de pij van een minderbroeder aangetrokken had, stelde zich op voor het altaar waar hij psalmen zong terwijl de anderen het altaar en de rustplaats van het H. Sacrament begonnen te vernielen. Toen besloot de magistraat de beeldenstormers uit de stad te leiden. Hij liet afkondigen dat de Leuvense poort geopend zou worden. In kleine groepjes verlieten twee- è. driehonderd beeldenstormers de stad. In het voorbijgaan wilden zij nog een aanval doen op het klooster van de augustijnen. Maar hij het zien van de prior, gewapend met een verroeste hellebaard en vergezeld door twee of drie kloosterlingen, sloegen zij op de vlucht.

Buiten de stad vielen beeldenstormers zeven kloosters aan: Hanswijk, Muizen, Thabor, Bethaniën, Blijdenberg, Leliëndaal en het Begijnhof.

Gehoor gevend aan het verzoek van de magistraat benoemde de regentes Antoon van Lalaing, graaf van Hoogstraten, tot gouverneur van de stad. Zijn eerste werk was de uitvaardiging van een algemeen pardon. Sommige beeldenstormers wilden naar de stad terugkeren, maar dertien van hen werden aan de stadspoorten aangehouden. Het waren arme sukkel die tijdens hun verhoor bekenden dat zij gehuurd werden door een kleermaker-schermer, Jan Vermeien, bijge naamd Silveren Elle. Zij hadden de beelden stukgeslagen 'par un désespoir de la faim'. Ook jonkheer Gaspar Suls werd ervan beticht geld gegeven te hebben om de beelden te doen vernielen.

De Beeldenstorm te Mechelen werd op touw gezet door mensen die zelf achter de

schermen bleven. De kleermaker Jan Vermeien, de schermmeester Gedeon en jonkheer Gaspar Suls werden algemeen aangezien als de aanstokers en de aanvoerders van de beeldenstormers; hoewel positieve bewijzen hiervoor ontbreken, zijn zij toch niet van alle schuld vrij te pleiten. Het is zeker geen toeval dat vooral minderbroeders en ook karmelieten, die zich door hun optreden tegen de protestanten hadden onderscheiden, het vooral moesten ontgelden.

De Kempen

Half augustus brak Herman van Postel, die behoorde tot een vooraanstaande familie van Turnhout, met enkele andere hervormingsgezinden de deur open van de kapel van het gasthuis, om de Calvinisten toe te laten hun preken te houden. Volgens de verklaringen van de magistraat hitste de predikant zijn toehoorders op tegen de geestelijken, de kerken, de kloosters, de gasthuizen en de beelden.

Op 22 augustus werd te Turnhout vernomen, door een brief van de koopman Hendrik Beeckmans, dat de beelden te Antwerpen waren stukgeslagen en dat een grote menigte Antwerpenaren op weg was om in Turnhout hetzelfde te doen. Indien de hervormingsgezinden van de stad en de vrijheid Turnhout, de Antwerpenaren in hun stad niet aan het werk wilden laten, moesten zij zelf de beelden afwerpen. 's Nachts vergaderden een tweehonderd aanhangers van de nieuwe religie op de markt. Zij konden het niet eens worden, of zij onmiddellijk zouden beginnen de beelden stuk te slaan, of dat zij zouden wachten tot de volgende morgen. De meerderheid verkoos te wachten.

Na het luiden van de dagklok, omstreeks zes uur, drong een achttal mannen, onder hen Herman van Postel, de Sint-Pieterskerk binnen en sloegen er vier of vijf altaren met de beelden aan stukken. Onmiddellijk daarna vertrokken enkele beeldenstormers naar de omliggende dorpen om daar hun werk voort te zetten. Zodra zij het nieuws van de Beeldenstorm in de Sint-Pieterskerk vernomen hadden, liepen katholieken daarheen en trachtten nog zoveel mogelijk kostbaarheden uit de kerk in veiligheid te brengen.

Toen het gerucht de ronde deed dat de Antwerpenaren zich nog slechts op twee uur gaans van Turnhout bevonden en lelijk huishielden in de omliggende dorpen, drongen beeldenstormers een tweede maal in de Sint-Pieterskerk binnen en gooiden alles wat hen onder handen kwam aan stukken. Daarna trokken zij naar de kerk van het Begijnhof, de Sint-Ewoutskapel, de kerk van Sint-Bavo te Oud-Turnhout en de Augustijnerpriorij te Korsendonk, waar zij de kerk 'soe jammerlijk destrueerden ende ruyneerden, dat nyet om seggen en ware'. Hoogst waarschijnlijk zinspeelde de drossaard van Brabant op dit klooster, toen hij aan de regentes mededeelde, dat de verwoestingen in de Kempen boven alle verwachting geschied waren: alles was er verwoest en bovendien hadden de beeldenstormers meubelen, klederen en andere voorwerpen op wagens geladen en weggevoerd.

Andere plaatsen in de Kempen waar beeldenstormers de kerken verwoestten waren: Postel, Gierle, Oostmalle, Westmalle, Beers; Geel en Grobbendonk.

Volgens de magistraat waren de aanvoerders van de Beeldenstorm de predikanten Nicase van der Schueren, een Gentenaar; Jan van Houte, een uitgetreden priester uit Geel; broeder Clemens Ackermans, die drie of vier dagen tevoren zijn klooster te Korsendonk verlaten had; alsook vooraanstaande leden van het consistorie dat na de Beeldenstorm werd opgericht: jonker Hugo van Groenhoven, Hendrik van Zeverdonck, Maarten Pijnaerts, Jacob Wils en Mathijs Kiel, lieden die zeker geen armoede kenden. Arme bezitlozen lieten zich overhalen om samen met de kopstukken de beelden te vernielen. Volgens de confiscatierekeningen zouden zevenentwintig van de eenenvijftig personen die veroordeeld werden, onder meer wegens deelname aan de

Beeldenstorm, bezitlozen geweest zijn.

Het zou echter zeker verkeerd zijn uit die vaststelling af te leiden dat het allen lompenproletariërs waren; een Herman van Postel, die zoals gezegd tot een voor-aanstaande familie behoorde en de koopman Han Toens kunnen onmogelijk als zodanig aangezien worden.

Tijdens de Beeldenstorm te Turnhout werden wachters opgesteld, zodat men mag spreken van een zekere organisatie. Op 25 augustus gingen de predikanten Nicase van der Schueren en Jan van Houte in gezelschap van de beeldenstormers Mathijs Kiel en Wouter Leenmens, naar de schepenkamer om de magistraat te vragen de kerken opnieuw te openen en de beelden, het doksaal en het orgel weg te nemen. Aan hun verzoek werd niet voldaan.

Breda

Op 21 augustus 's morgens deden de eerste berichten over de Beeldenstorm te Antwerpen de ronde in Breda. Spoedig verspreidde men het gerucht dat 'eenighe duysent personen' uit Antwerpen naar Breda op weg waren.

De gealarmeerde magistraat beperkte er zich toe de weg naar Antwerpen te laten verkennen. Uit de kerk van O.-L.-Vrouw werden beelden in veiligheid gebracht, maar de ontruiming van het gebouw was niet volledig.

's Avonds drongen enige Antwerpenaren de stad binnen; zij vonden onderdak bij hun stadgenoot Anthonis Backeler. Met Bredase samenzweerders bespraken zij wat hun te doen stond.

Op 22 augustus brak de storm los, die achtenveertig uren zou duren. Onder de aanmoedigingskreet 'Smijt alles uit dat pesthuis naar buiten' drongen de brekers de O.-L.-Vrouwkerk binnen, braken het sacramentshuis open, ledigden de cibories en vermorzelden de hosties. Op bevel van hun aanvoerders trokken zij de beelden, die op het doksaal en de afsluiting van het hoogkoor stonden, omver. Zij hadden hiervoor kennelijk ladders en touwen meegenomen.

Op 23 augustus kreeg het oude klooster van Sint-Katharinadal bezoek van beeldenstormers. In de kapel bleef er van de inboedel niets over en van het orgel niets heel. De brekers blijken ook gestolen te hebben, zij roofden tinnen lampen, snuisterijen en dergelijke. Wat zij niet konden meenemen, sloegen zij kort en klein.

Tijdens de Beeldenstorm, die volgens een opgesteld program verliep, riepen de organisatoren meer dan eens de uitvoerders bijeen om hun instructies te geven. De beeldenstormers waren niet zeer talrijk, hun aantal zou de twintig niet ver overschreden hebben. De kracht van de Bredase onderneming school niet in het aantal maar in de durf en het fanatisme van de uitvoerders in de planning en leiding.

Het vernielingswerk werd verricht door personen die tot de laagste klasse van de maatschappij behoorden, zij waren merendeels dagloners en eenvoudige handwerkslieden.

Toen de magistraat tegen het einde van de eerste dag of ten laatste op 22 augustus 's morgens verdere kerkschennis verbood, zonden de organisatoren van de Beeldenstorm een delegatie naar het stadhuis: de edelman Filips van Marnix van Sint-Aldegonde, zes vertegenwoordigers van de gegoede burgerij en zes uit de sociale onderlaag. De afgevaardigden waarschuwden de stadsoverheid de stormers geen haarbreed in de weg te leggen; de eenmaal begonnen brekerij moest worden voltooid, want het ging om de vestiging van de éne godsdienst.

's Hertogenbosch

In Den Bosch begon de Beeldenstorm op 22 augustus en werd de volgende dag

voortgezet. Op 24 en 25 augustus moesten de kloosters buiten de stad het ontgelden. Er zijn aanwijzingen dat de aanhangers van de nieuwe religie reeds voor de middag wisten wat er de 22ste 's middags zou gebeuren. Tegen loftijd vormden zich groepen binnen de Sint-Janskathedraal, maar de Beeldenstorm begon pas na de aankomst van de reiswagens uit Antwerpen en de bekendmaking van de gebeurtenissen in de Scheldestad. Een menigte ambachtslieden met leren en linnen voorschoten aan stroomde de kerk binnen. Een groep nam plaats onder het doksaal en begon psalmen te zingen 'in duytscher tale'. Een van de voormannen van het consistorie, de procureur Mathias Keyen, haalde het aflaatkruis omlaag en riep: "Dit is u voere, goede mannen!" Dadelijk werd het kruis stukgeslagen. Het sein was gegeven, de menigte verspreidde zich en begon de beelden omver te halen en altaren te vernielen, geld- en kleerkisten open te breken en boeken te scheuren.

De schout en de schepenen werden gewaarschuwd. Bij hun aankomst in de kerk werden zij onthaald met vijandige kreten: "Vertreckt u, gij bloetsuypers!" Onverrichterzake moesten de overheidspersonen terugkeren naar het stadhuis. Zij vaardigden een bevel uit dat de vier schutterijen zich gewapend moesten opstellen voor hun lokalen. Slechts een negental leden van de jonge voetboog waren bereid om, onder leiding van hun hopman, naar de Sint-Janskathedraal te gaan om er de kostbaarheden te beschermen. Dit kleine groepje was machteloos tegen de grote hoop kwaadwilligen. Pas tussen negen en tien uur 's avonds gelukte het de hoge deken van de jonge voetboog, de andere schutters ertoe te bewegen om mee te gaan. Zij slaagden erin de kerk te ontruimen, waar de schade op dat ogenblik nog niet erg groot was. 's Nachts hielden de leden van de jonge voetboog de wacht rondom de kerk, terwijl enige dekens van de ambachten de stadskeuren en andere kostbaarheden bewaakten, die in het O.-L.Vrouwkoor berustten.

In de morgen van 23 augustus nam de onrust opnieuw toe. Terwijl de schutterijen de kerk afzetten, brachten de arbeiders, die door de magistraat gehuurd waren, de privileges van de stad en veel kostbaarheden in veiligheid op het oude stadhuis; ook de kerkmeesters, leden van het O.-L.-Vrouwbroederschap en geestelijken verzamelden kerkgoederen opdat zij aan de vernieling zouden ontsnappen. Toen de schutterijen niet bereid bleken hun wacht na de middag voort te zetten besloot het kerkbestuur mannen te huren om de preekstoel, het spel van het oordeel, het grote orgel en de doopvont te beschermen. Nadat, omstreeks dertien uur, de wagens met kostbaarheden weggereden waren naar het stadhuis en de schutters hun post verlaten hadden, drong het volk weer binnen in de kerk. Het Lieve-Vrouwekoor werd met succes verdedigd door Dominicus Beyens, een rentmeester van de broederschap en een zestal soldaten. Blijkbaar in opdracht van het consistorie bleven het orgel, de preekstoel, de doopvont en het spel van het oordeel gespaard.

Buiten de Sint-Janskathedraal ontaardde de Beeldenstorm tot plundering van kloosters en kerkelijke gebouwen. De leiders, kooplieden en juristen, die zelden zelf de handen vuil maakten, konden de beweging niet langer meester blijven.

Bij de dominicanen, de minderbroeders en in alle andere kloosters werden de beelden stukgeslagen, doch voor het gepeupel dat zich bij de beeldenstormers had aangesloten, was het niet zozeer te doen om kerken te zuiveren maar om levensmiddelen en gebruiksvoorwerpen zoals lakens, kussens en kleding te stelen.

De volgende dagen werden de kloosters buiten de stad aangevallen en geplunderd. De schout en zijn dienaars namen drieëntwintig plundersaars gevangen, maar zij moesten hen weer vrijlaten wegens de dreigende houding van het volk.

Op 24 augustus werd in de 'gezuiverde' Sint-Janskathedraal de eerste gereformeerde preek gehouden; de hervormden waren daarmee nog niet tevreden, zij legden nog

beslag op een viertal kapellen en gebruikten ze voor hun diensten. Het verspreiden van het gerucht dat leden van de Raad van Brabant die naar Den Bosch gezonden waren met als officiële opdracht de pacificatie, in feite de inquisitie wilden instellen, leidde tot een nieuwe Beeldenstorm en plundering van de kloosters, die weer dagenlang duurde. Ook de Sint-Janskathedraal was opnieuw het toneel van zinloze vernieling. Wekenlang werd elke uitoefening van de katholieke eredienst verboden en gestaakt.

Eindhoven

De juiste datum waarop de Beeldenstorm te **Eindhoven** plaatsvond is niet bekend. Waarschijnlijk hadden de gebeurtenissen te Eindhoven plaats enkele dagen na de uitbarsting in Den Bosch.

In Eindhoven waren verscheidene aanzienlijken en magistraatspersonen hervormingsgezind. Het was een van de burgemeesters, Goert van Brueghel, die de sleutels van de parochiekerk opeiste van de koster en de deur opende voor de preek. De predikant, Aert Stuyffaert, beklom dadelijk de preekstoel en spoorde zijn toehoorders aan tot de verwoesting van de kerk, de verbrijzeling van de beelden en het omverwerpen van de altaren. Hij gaf zelf het voorbeeld: aan het hoofd van de kwaadwilligen nam hij actief deel aan de Beeldenstorm. Niets bleef gespaard, zelfs het altaar en het genadebeeld in de kapel aan de toren werden verwoest. De stukgeslagen beelden werden op een grote hoop gesmeten in de kerk en in brand gestoken door Aert Stuyffaert.

De Beeldenstorm gebeurde in aanwezigheid van de drossaard van Kranendonk, Adam van Haren, lid van het Verbond der edelen. Het vonnis dat tegen hem werd uitgevaardigd door de Raad van Beroerten legde hem geen actieve deelname aan de Beeldenstorm ten laste.

Helmond

Over de Beeldenstorm die te Helmond geschiedde na die in Den Bosch, zijn weinig bijzonderheden bekend. De zuivering van de kerken werd beraamd in het huis van Adolf van Asten, lid van een magistratenfamilie. De vernielingen in de parochiekerk en het klooster van Binderen zijn waarschijnlijk niet groot geweest. Zodra de heer van Helmond, Jan van Cortenbach, ingelicht was over de aanval op de kerken trad hij met de wapens op. Hij werd in het gevecht gewond, maar slaagde erin de beeldenstormers te verjagen.

Axel en Hulst

De Beeldenstorm te Axel en te Hulst geschiedde volgens een vooropgezet plan, dat tot in de puntjes was uitgewerkt. Het werd beraamd te Antwerpen, met de medewerking van twee om hun geloof verbannen Hulstenaren, Jacob Huysens en Frans Zoete, en van de rijke Axelse wijnkoopman Lieven Pit. Op zaterdag 24 augustus brachten Axelse gereformeerden, vergezeld van enkele gewapende geloofsgenoten uit Eeklo, de predikant Gaspard van der Heyden in hun stad. Hij predikte op het kerkhof 's ochtends en 's middags. Na de predicatie

op zondag 25 augustus trok een dertigtal personen, onder leiding van Lieven Pit, de parochiekerk binnen. Systematisch voerden zij hun opzet uit: ze braken alle beelden, de glasramen, de altaartafels, de kruisen en het sacramentshuis. Van de preekstoel kapte Jan Verschoot alleen de beelden af. Vervolgens werd ook in het klooster van de grauwbroeders gestormd.

Na de middag zetten kleine groepen beeldenstormers hun vernielingswerk voort op het omliggende platteland: te Zaamslag, Beostenblij, Zuiddorpe en Vremdijk. Het gros van de beeldenstormers begaf zich echter naar de Cisterieënserinnenabdij van

Terhagen, waar duchtig gestormd werd in het gebouw en in de kerk. 's Avonds besloten de beeldenstormers de nacht in de abdij door te brengen. Een groot eet- en drankfestijn werd op touw gezet met de voorraad uit de kelders en de keuken.

Nadat de beeldenstormers hun werk te Axel en in de dorpen op het omliggende platteland voltooid hadden, trokken zij de volgende dag naar Hulst, opnieuw onder leiding van Lieven Pit. Vooraan marcheerde een twintigtal gewapende mannen in slagorde, de vrouwen en de predikant Gaspard van der Heyden volgden op wagens. Onderweg kregen zij versterking uit Hulst, Eeklo, Saafte en Beostenblij.

De magistraat van Hulst, ingelicht over de Beeldenstorm in Axel en de komst van Gaspard van der Heyden en zijn gevolg, meende dat hij maatregelen moest treffen. Hij riep de drie schutterijen onder de wapenen om daarmee, indien nodig, de ongewenste beeldenstormers met geweld buiten de poorten te houden. De opkomst van de leden van de schutterij was zo gering, dat er niet te denken viel aan een afdoende weerstand. Gaspard van der Heyden en zijn volgelingen werden door verscheidene Hulsterse poorters ingehaald. Samen met enkele Hulstenaars gebruikten zij het middagmaal in de herberg 'De Zwaan'.

Na een predicatie bij het schuttershof van Sint-Sebastiaan, die te vijftien uur begon, wees Gaspard van der Heyden een dertigtal mannen aan om onder de leiding van Cornelis Mattheyszone, lid van het consistorie, die ook te Axel aan de Beeldenstorm deelgenomen had, de beelden te breken in de Sint-Willibrordkerk. De predikant zond twee mannen naar de magistraat met de lijst van de personen aangewezen om de kerken te zuiveren, ten einde eventueel de namen van diegenen van het dertigtal, die slecht aangeschreven stonden, te schrappen.

Hoewel het kostbaarste van de kerkschat in veiligheid was gebracht, werden het prachtige sacramentshuis, het groot kruisbeeld, enkele altaarstukken, heiligenbeelden en andere sieraden vernield. Ook in het Minderbroederklooster werd gebroken, maar het gasthuis en de kapel van de zusters bleven gespaard.

Daags na de Beeldenstorm ging Pieter Janssens, een oud- schepen, met enkele andere Hulstenaars naar de burge-meester om de sleutels te vragen van de kerk, ten einde hetgeen daar nog intact gebleven was te vernielen. Hij beweerde dit te doen op last van de predikant. De burgemeester weigerde de sleutels te overhandigen. Wellicht waren de hervormden van plan voortaan hun predicaties in de gezuiverde kerk te houden.

Uit de grondige studie van J. Decavele blijkt dat vier personen uit de hoogste klasse van de samenleving hebben deelgenomen aan de Beeldenstorm te Axel of in de omgeving. Acht beeldenstormers behoorden tot de middenstand.

Te Hulst, waar de brekers individueel werden uitgekozen door de predikant Gaspard van der Heyden, was de Beeldenstorm vooral het werk van middenstanders. De predikant heeft er doelbewust naar gestreefd, de leiding van de beweging en de uitvoering van zijn plannen zoveel mogelijk toe te vertrouwen aan personen van enig aanzien. Er was dan ook geen sprake van een beraamde aanval van de laagste bevolgingsklasse op de geldkisten van de rijken, die door deze laatsten handig in de bedding van de religieuze opstand geleid geweest zou zijn. Sprekend is ook het feit, dat enkele bij de troebelen betrokken pachters van de abdij Terhagen niet hebben deelgenomen aan de Beeldenstorm aldaar.

Walcheren

Op 21 augustus kwam de tijding te **Middelburg** van het uitbreken van de Beeldenstorm te Antwerpen. Omstreeks zestien uur drong een aantal onbekende personen in de kerk van Sint-Maarten en begon de beelden te breken. De beide

burgemeesters begaven zich ter plaatse en slaagden erin de beeldenstormers de kerk te doen verlaten. Wellicht waren het enkele ongeduldigen, die onmiddellijk het voorbeeld van de Antwerpenaren wilden navolgen. Ondertussen werd de Beeldenstorm gepland door het consistorie.

De volgende dag, te zes uur 's morgens, vergaderde een menigte inwoners, onder wie ook vreemdelingen, voor de abdij. In een proclamatie werd aan iedereen verboden geestelijken "te beschadigen in lijffve ofte goeden", goud, zilver of andere kleinodiën van de kerk te ontvreemden, deze moest men "brengen en laten onder de justitie". Onmiddellijk daarna werden alle beelden in de abdijskerk en in alle kerken en kloosters van de stad gebroken, onder het geroep: "Vivent les gueux!" In enkele uren tijd werden in drie parochiekerken, vijf kloosters en een begijnhof de beelden afgeworpen, de sacramentshuizen en de doopvonten gebroken. Door welsprekendheid van de magistraat bleef de kostbare altaartafel van de abdij gespaard.

Van Middelburg trokken de beeldenstormers naar **Arnemuiden**, waar zij hun werk voortzetten met de hulp van de inwoners.

Te **Vlissingen** had de Beeldenstorm plaats kort na 22 augustus, hij was georganiseerd en uitgevoerd onder de verantwoordelijkheid van het plaatselijk consistorie, in aanwezigheid van de predikant.

Vanuit Middelburg en Vlissingen trokken groepen beeldenstormers over het eiland. Er zijn bewijzen dat vernielingen plaatsvonden te Biggekerke, Bottinge, Koudekerke, Popkensburg, Poppendamme, Schellacht, Serooskerke, Oost- en West-Souburg, Waterlooswerve, Zandijk en Zoutelande, in twee kloosters te Sint-Jan-ten-Heeren en in het klooster Soetendale.

Te Veere, waar het consistorie het plan voor een Beeldenstorm gereed had, werd deze voorkomen dank zij effectieve voorzorgsmaatregelen door de stedelijke overheid getroffen.

DERDE FASE — TEN NOORDEN VAN DE GROTE RIVIEREN

In de derde fase van de Beeldenstorm waren er geen rondtrekkende groepen aan het werk zoals in het Westkwartier, of op sommige plaatsen in het Scheldegebied. In verscheidene Hollandse steden en te Utrecht werd er fel gestormd, maar in Gelderland, Overijssel, Friesland en Groningen ging alles veel kalmer toe. Ten noorden van de grote rivieren geschiedde de Beeldenstorm op verschillende plaatsen onder leiding van edellieden, overheidspersonen en zelfs door uitgetreden geestelijken.

Brielle

Te Brielle was er een machtige groep die de nieuwe religie begunstigde: de schout Eeuwout Cornelisz., de burgemeester Cornelis Heyndricksz., de schepenen Aart Danielsz en Mr. Willem Rutgersz., Bouwen Jansz. "wesende een uyt de besten van de borgeren", Marie Heerman, de rijke weduwe van de ontvanger Jan Cornelisz. van Kerckwerve en jonker Willem

Blois van Treslong, die later een van de aanvoerders van de Watergeuzen werd en daarna admiraal van Zeeland in dienst der Staten.

De geestelijke leider van de nieuwgezinden te Brielle was Andreas Cornelisz., gewezen kapelaan en predikant van de, collegiale Sint-Catharinakerk, die op last van de bisschop werd afgezet. Op 25 augustus predikte hij, in wereldlijke klederen, op zulk een wijze dat daags daarna het volk van Brielle "omtrent negen uren voor die noene" in de kerken en kloosters van de stad huishield.

Te Brielle geschiedde de Beeldenstorm volgens een beraamd plan, dat in alle onderdelen was uitgewerkt. Op de wallen en in de poort had de schout Eeuwout Cornelisz. het geschut opgesteld om het werk van de beeldenstormers te beschermen. De aanvoerders van de beeldenstormers waren: de schout zelf, de apotheker Willem Willemsz. en de timmerman Gillis Jacobsz.; Pieter Michielsz., "schutter ende quartiermeester" van Brielle, gaf de brekers aanwijzingen wat er moest worden gebroken en wat niet. Mr. Willem Rutgersz., die zelf niet deelnam aan de Beeldenstorm werd ervan beschuldigd dat hij "eenighe tot het selve werck van de beeldbreekinghe ghehuurt hadde".

Er werd gebroken in het Sint-Catharinaklooster en het Clarissenklooster, bij de broodzusters en in het klooster te Ruggie. De beide grote kerken, de collegiale Sint-Catharinakerk en de Maerlantse kerk bleven gespaard. Zij waren kennelijk tijdig gesloten.

Op 3 september verzochten de nieuwgezinden de baljuw om de Maerlantse kerk voor hun predicaties beschikbaar te stellen, maar zij kregen geen toestemming.

Omstreeks Allerheiligen (1 november) werden in de Maerlantse kerk, door een twintigtal mannen, de beelden afgezet en het kruisbeeld afgenomen. Zij brachten de beelden achter het altaar van O.-L.-Vrouw en het kruisbeeld achter het hoogaltaar. Daarna hielden de nieuwgezinden gedurende enige tijd hun vergaderingen in de 'gezuiverde' kerk.

Te **Heenvliet**, waar de pastoor en de kapelaan openlijk preekten op de wijze van de Calvinisten, werden de beelden in de kerk gebroken op 26 augustus en op Allerheiligenavond ook de altaren in de kerk verwoest.

Delft

Reeds in juni 1566 wilde Albrecht van der Houff, een uitgetreden pastoor van Scheveningen, de hervormde leer verkondigen te Delft in het Sint-Jorisgasthuis, maar de magistraat verbood het hem. Albrecht van der Houff hield echter niet op het volk tot de "nieuwe religie te animeren ende te trecken". Een poging om in de stad te prediken in het klooster van Sint-Magdalena werd door de officier en door de regeerders van Delft belet.

Op 24 augustus was het nieuws van de Beeldenstorm in Vlaanderen, te Antwerpen en te Amsterdam in de stad bekend. Terwijl gildebroeders en andere goedwilligen trachten zoveel mogelijk de kostbaarste goederen uit de parochiekerken in veiligheid te brengen, begonnen sommigen onder leiding van Adriaan Menninck, een gegoede poorter, de beelden te vernielen in de Oude Kerk. Uit het vonnis van Vrederick, alias Feeck, blijkt dat men hem vijftien stuivers beloofd had om de beelden te helpen breken. De magistraat slaagde erin de beeldenstormers uit de kerk te verdrijven en liet de deuren sluiten.

Na de middag vergaderden de beeldenstormers in de Nieuwe Kerk maar zij werden opnieuw verjaagd door de magistraat, die de wacht verdubbelde.

's Nachts werd een Beeldenstorm in het klooster van de minderbroeders en in de conventen van Sint-Clara en van Sint-Agatha verhinderd door de tussenkomst van de stadswachters.

Omstreeks vier uur 's morgens, na de aflossing van de wacht, groepeerden de beeldenstormers zich opnieuw en liepen naar de Oude Kerk. Zij dwongen de koster de deuren te openen, daarna spoedden zij zich naar de Nieuwe Kerk. In beide kerken wierpen zij de beelden af die niet tijdig weggenomen waren. Een uur later verscheen de magistraat ter plaatse. Hij slaagde erin de beeldenstormers te verdrijven, zodat de altaren, de kruisbeelden, de orgels, de glasvensters, verscheidene schilderijen en andere voorwerpen gespaard bleven. Sommige beeldenstormers sleepten de afgeworpen beelden naar de markt en wilden ze verbranden, maar dit werd hun belet door de magistraat, die de beelden liet overbrengen naar het Vondelingenhuis. Beeldenstormers die naar het klooster van de minderbroeders getrokken waren en de voorraden bier, vlees, kaas en andere in de kelder aangevallen hadden, werden verjaagd

Op 26 augustus weigerde de magistraat in te gaan op het verzoek van Adriaan Menninck en zijn gewapende 'complicen', om de kerken te openen en aan Albrecht van der Houff toe te laten in een kerk te prediken.

Er zijn geen bewijzen dat het consistorie van Delft de Beeldenstorm georganiseerd heeft. Volgens de magistraat waren het "eenige van de principale hoofden van de sektarissen" die op 30 augustus een rekwesit aanboden waarin zij verzochten: ten eerste de kerken die gesloten waren te openen, opdat zij de altaren zouden kunnen stukslaan, ten tweede de minderbroeders voor een tijd uit de stad te wijzen, omdat zij "principael authours gheweest zijn van het Bloctboeck" en dat in hun klooster "zeeckere cedullen" gevonden werden met de namen van zekere personen, die bij hen "ghedelateert" zouden zijn; ten derde dat men hun ook een parochiekerk of het Minderbroedersklooster zou toewijzen om hun preken te houden. De magistraat deed geen enkele toezegging maar verzocht integendeel de schutterijen met geweld te helpen resisteren, indien de hervormden zich van een kerk zouden meester maken.

Zonder bekende aanleiding werd er opnieuw gestormd in de kerk en het klooster van de minderbroeders, op 5 oktober. De mannen en vrouwen, die de vernielingen uitvoerden, verklaarden dat zij een gebouw wensten om hun preken te houden. De magistraat, die geen voldoende hulp kreeg van de schutterijen om de beeldenstormers

te verdrijven, leidde de minderbroeders uit hun klooster naar het Vondelingenhuis en duldde dat de hervormden hun preken hielden in de 'gezuiverde' kerk van de minderbroeders.

Den Haag

De Beeldenstorm in Den Haag, op zondag 25 augustus, doet onmiddellijk denken aan de Beeldenstorm te Gent. In de Vlaamse hoofdstad verzocht een trio de hoogbaljuw hun enige dienaren mede te geven, om ongehinderd de beelden te kunnen afwerpen. Zij beweerden over een machtiging te beschikken. In Den Haag gingen de twee aanstichters van de Beeldenstorm, Dirk Joosten en Adriaan Menninck, naar de president van het Hof van Holland, om uit naam van de gemeente te eisen dat het Hof werklieden ter beschikking zou stellen om de beelden uit de kerken te verwijderen. Het tweetal beweerde een lastbrief te hebben om de beelden te vernielen. Hoewel zij, evenmin als het Gentse trio hun lastbrief daadwerkelijk vertoonden, stelde de president van het Hof hun toch twaalf man ter beschikking, die naderhand voor hun arbeid zeven stuivers ontvingen. Precies zoals de hoogbaljuw te Gent verzocht de president van het Hof dat de beelden "met alderstillecheyt, sonder commocy te maecken" verwijderd zouden worden.

Vergezeld van het van overheidswege aangesteld personeel trokken de twee aanstichters van de Beeldenstorm naar de Grote Kerk. Terstond kwamen ook alle deurwaarders van het Hof met hun wapens in de kerk. De schutterij hield buiten de wacht totdat de beelden vernield waren. Ondanks de bewaking van de kerkdeuren door de gewapende burgerij en de deurwaarders van het Hof, drongen ook diegenen binnen, die later als schuldigen aan de Haagse Beeldenstorm veroordeeld werden. Van de Grote Kerk trokken de beeldenstormers naar het klooster van de dominicanen, om daar te voltooien wat ongetwijfeld anderen reeds waren begonnen. In Den Haag schijnen alleen de vier vrouwenkloosters aan de vernieling ontkomen te zijn, of althans weinig schade te hebben opgelopen. Ook de Hofkapel bleef gespaard, hetzij omdat het een niet-publieke kerk was, hetzij omdat de maatregelen, ter vrijwaring getroffen, werkelijk afdoende waren. De Haagse Beeldenstorm was zeker niet uitsluitend het werk van lompenproletariërs. Dirk Joosten vervulde het ambt van thesaurier van Den Haag en was geenszins een onbemiddeld man, zijn ijverige medestander Adriaan Menninck, die daags te voren aan de Beeldenstorm te Delft deelgenomen had, was een schilder die behoorde tot de gegoede burgers van Delft. Onder de ergste bedrijvers van de Beeldenstorm was er een Barthout Gerrits, die ongetwijfeld tot de zeer gegoede burgerij behoorde; een Bastiaan Franszoon, messemaker, die met zijn gezin in een door hem onlangs aangekocht huis woonde; een Jaspas Adriaensz., die eveneens de hem toebehorende woning bewoonde, het bedrijf van landmeter uitoefende en met zijn vrouw de post van binnenvader en -moeder in het burgerweeshuis bekleedde. Jasper Adriaensz. was een overtuigd hervormingsgezinde, hij werd ervan beschuldigd aan de weeskinderen, die aan zijn zorgen waren toevertrouwd, "schandelijke gezangen" te hebben geleerd, een "catechismus der ketters" ter lezing te hebben gegeven en verder alles gedaan te hebben wat in zijn vermogen lag, om ze "tot overtuigde geuzen" op te voeden.

In de confiscatierekening vindt men de namen van een achttal beeldenstormers, die tot de onbemiddelde kring behoorden, daar de rentmeester der confiscaties geen goederen in beslag kon nemen.

In de twee dorpen in de omgeving van Den Haag werden beelden gebroken door edellieden. Te **Voorburg** eiste jonkheer Ghilein Zegers van Wassenhoven, een

ondertekenaar van het Compromis der edelen, de sleutels van de kerk en brak daar een beeld van Sint-Joris in aanwezigheid van zijn broeder Jan en van zijn vriend Willem van Treslong, zoon van de baljuw van Brielle. Ghilein Zegers was een overtuigde voorstander van de nieuwe leer, die hagepreken buiten Delft op de Ruiterkamp bijwoonde, de predikanten aan zijn tafel uitnodigde en beschuldigd werd aan het Avondmaal 'op zijn Calvinistisch' in de stad Delft te hebben deelgenomen.

Te **Wassenaar** werd de kerk deerlijk toegetakeld door een daar gevestigde edelman, Herbert van Raaphorst, ook een ondertekenaar van het Compromis. Hij rukte de beelden omver, vernielde de beide altaren in de kapellen van Raaphorst en Kralingen en bedreef er allerlei gewelddaden.

Leiden

Op 23 augustus brachten geestelijken te Leiden de mooiste kerksieraden, kelken, kazuifels en schilderijen in veiligheid. Blijkbaar verwachtten zij een aanval op de kerken en kloosters.

Twee dagen later, terwijl de burgemeesters, de pensionarissen en de schout beraadslaagden over de te nemen voorzorgsmaatregelen, kwam de koster van de Sint-Pieterskerk hen melden dat er onzure elementen in de kerk binnengedrongen waren. De burgemeesters en de pensionarissen, die zich onmiddellijk ter plaatse begaven, slaagden erin de beeldenstormers te verdrijven. De kerk werd gesloten en onder bewaking gesteld.

's Nachts geraakte een groep opnieuw binnen in de kerk en vernielde de marmeren beelden van de twaalf apostelen. De brekers konden echter niet binnendringen in de sacristie.

De volgende morgen begon de Beeldenstorm in de O.-L.- Vrouwkerk. De schout, de burgemeesters en de secretaris trachtten te beletten wat zij konden. Terzelfder tijd had ook de aanval plaats op de Sint-Pancratiuskerk. De beeldenstormers pleegden ook een overval in het kapittelhuis waar zij de privileges, presentaties, fundatiebrieven en andere stukken vernielden.

Tegen de middag was de Beeldenstorm in volle gang: mannen, vrouwen en kinderen liepen de kerken in en uit, terwijl zij riepen: "ook hier moet gebeuren wat elders geschied is". In een uur of zes waren de beelden vernield in alle kerken en godshuizen. Het buiten de stad gelegen klooster van de minderbroeders die zich zeer ijverig betoond hadden tegen de hervormden, werd het zwaarst geteisterd.

Te Leiden is diefstal veelvuldig voorgekomen, daags na de Beeldenstorm werden in de stad altaarstukken, kazuifels en alben te koop aangeboden. Men kan er een bewijs in zien van de deelname van het gepeupel aan de 'kerkzuivering', men mag echter niet vergeten dat achter de schermen een drietal leden van de lagere adel ageerden: Jacob Oom van Wijngaarden, Arent van Duivenvoorde en Herman van Raaphorst, drie vurige voorstanders van de nieuwe godsdienst, die gewapend de hagepreken hadden bijgewoond en de toehoorders onder hun bescherming hadden genomen. Het is bekend dat Jacob Oom van Wijngaarden en Herman van Raaphorst personen tot de Beeldenstorm hebben aange spoord ten huize van een zekere Dirk Theunisz.

Amsterdam

Op 23 augustus verhaalden enige kooplieden, zowel burgers als vreemdelingen, in de Warmoesstraat — waar toen de beurs werd gehouden — wat zij twee dagen tevoren in Antwerpen hadden gezien. Zij toonden brokstukken van altaren en beelden die zij meegebracht hadden. Deze berichten maakten een diepe indruk.

De magistraat, die zich volkomen machteloos voelde, gaf het bevel aan de

geestelijkheid om het kostbaarste van de inboedel van de kerken en de kloosters in veiligheid te brengen. De reddingswerken waren volop aan de gang op het middaguur, wanneer de ambachtslieden naar huis gingen om te eten. Toen zij de geestelijken met veel kostbaarheden, die aan hun gilden toebehoorden, door de straten zagen trekken, verzetten zij zich. Zij ontnamen de geestelijken hetgeen zij wegdroegen en brachten het terug in de kerken.

's Avonds ontstond er herrie in de Oude Kerk. Toen kinderen ten doop gebracht werden protesteerden sommige aanwezigen en riepen: "Laat af de duivel uit de kinderen te zweren. Doopt in de naam van Jezus zoals de apostelen deden". Nadat de vespers gezongen waren kwam een korendrager, een zekere Jasper, dicht bij het sacramentshuis, rukte het opschrift ervan af en wierp het op de grond. Als op een teken begonnen toen enige jongens met stenen te gooien naar de altaren, andere aanwezigen sloegen de hand aan de beelden en de altaren.

Terwijl de Beeldenstorm begon in de Oude Kerk waren de burgemeesters, de schepenen en enkele voorname burgers aan het beraadslagen op het stadhuis. Plotseling kwam een van de burgemeesters de vergaderzaal weer binnengelopen, roepende: "In de Oude Kerk worden de heiligenbeelden aan stukken geslagen"

Dadelijk gaf de magistraat het bevel dat de drie schutterijen met hun wapens moesten verzamelen op de Dam. Ondertussen snelde de schout met enige gewapende mannen naar de Oude Kerk om de beeldenstormers te verjagen. Hij ging erop los en dreigde te schieten. Veel jong volk sloeg op de vlucht maar sommige beeldenstormers stelden zich te weer, zij deden de schout wijken en zetten hun werk voort. Toen besloten de burgemeesters uit ieder van de drie schutterijen een rot naar de kerk te zenden. Na lang bidden en smeken bereikten ze dat de beeldenstormers vertrokken.

De volgende nacht hielden de schutterijen de wacht op de Dam. Voorlopig bleef de Nieuwe Kerk gespaard voor plundering, evenzo de kapellen en de kloosters.

Einde september werd er voor de tweede maal gestormd te Amsterdam. Aanleiding was de teraardebestelling van een hervormde. Het volk drong met geweld binnen in de Nieuwe Kerk en verdreef de wachters; ten slotte slaagden enige burgers erin het volk uit de kerk te drijven en de kerkdeuren te sluiten.

Na de mislukte poging om de Nieuwe Kerk te 'zuiveren' trok het volk naar het klooster van de minderbroeders, die zeer gehaat waren omdat zij "het evangelium verdruckten". Nadat zij het klooster grondig verwoest hadden, vielen de brekers "met dollen rasenden iever" de kloosterkerk aan en sloegen alle beelden aan stukken. Hierna keerden de beeldenstormers terug naar huis.

De volgende dag hadden er opnieuw wanordelijkheden plaats in de Nieuwe Kerk; nogmaals wisten burgers de menigte in bedwang te houden. Het volk trok naar het klooster van de kartuizers, buiten de stad. In de kerk werden de beelden afgeworpen en de liturgische boeken verscheurd. De schout, die zich ter plaatse begeven had, nam vier beeldenstormers gevangen. Toen hij dezen naar de gevangenis wilde overbrengen ontstond er een oploop. De beeldenstormers werden verlost, de schout moest de vlucht nemen en zich in zijn huis verbergen.

Vianen

Er zijn geen bijzonderheden bekend over de 'zuivering' van de kerken te Vianen. Uit een brief van Brederode aan de regentes verneemt men dat hij, op 25 september, alle beelden en schilderijen uit de kerken te Vianen op zijn kasteel "in veiligheid liet brengen", om een beeldenstorm te voorkomen. Toen de rust was weergekeerd heeft hij de beelden niet teruggebracht in de kerken maar geduld dat men er op de nieuwe wijze predikte, hoewel de regentes de predicaties slechts toegelaten had buiten de steden, op

de plaatsen waar zij voor 23 augustus werden gehouden.

Asperen

Op 8 oktober, na de middag, kwam Willem van Zuylen van Nyevelt, drost van Culemborg, met een predikant en een half dozijn soldaten te Asperen.

Na de preek, terwijl de soldaten de wacht hielden, werden de beelden vernield in de parochiekerk, in het Sint-Annazusterhuis, in het klooster van de kruisheren en in het gasthuis. Onder de beeldenstormers bemerkte men de beide zonen van de heer van Asperen, Rutger en Otto van Boetzelaer, twee ondertekenaars van het Compromis der edelen, en de schout van Asperen, Wessel van Boetzelaer, een natuurlijke zoon van de heer van Asperen, die nochtans "geen handen toe en staecken". Twee dienaren van de heer van Asperen "wrochten hartelick int afbreken van de beelden en anders".

Utrecht

Te Utrecht woedde de Beeldenstorm gedurende drie dagen, op 24, 25 en 26 augustus. Op Maria Hemelvaartsdag belegden de edelman Willem van Zuylen van Nyevelt, drost van Culemborg en Dirk Cater, een te Utrecht gevestigde Amsterdammer, de eerste hagepreek ten noorden van de stad, bij Loevenhout. Tot dan toe trokken tal van Utrechtenaren naar Culemborg, IJsselstein en Amsterdam, om daar de in Utrecht niet toegelaten preken bij te wonen.

Drie dagen later predikte 'Schele Gerrit', een uitgetreden monnik van Middelburg, geboortig van Utrecht, buiten de Tolsteegpoort aan de andere kant van de stad.

Op 24 augustus kwam een aantal hervormden in de morgen op het stadhuis vragen of twee kerken voor hun predicaties konden worden ingeruimd. De burgemeester beloofde de raad tegen de volgende dag bijeen te roepen.

Na de middag predikte 'Schele Gerrit' opnieuw buiten de Tolsteegpoort. Deze preek bevorderde de Beeldenstorm binnen Utrecht. Na het vertrek van de predikant begaf een aantal toehoorders zich naar de Sint-Geertenkerk, sloeg er enkele beelden stuk en haalde altaren neer. Een algemene verwoesting werd echter niet aangericht; toen de stadsdienaren in de kerk kwamen, waren de beeldenstormers reeds vertrokken.

De volgende dag meldden de afgevaardigden van de hervormden zich op het stadhuis onder leiding van Jacob Cosynsz. en Dirk Cater. Zij verklaarden dat de hervormden besloten waren "die afgriselyckheit van de beelden uut den kerken te doen". Zij beloofden de verwijderde kostbaarheden en kerkschatten op het stadhuis te zullen deponeren, aldus te kennen gevende dat zij kerkroof zouden tegengaan. Wat de verlangde kerken betrof, zij verzochten om de kloosterkerken van de dominikanen en de minderbroeders. De raad stelde de beslissing uit tot elf uur. Na overleg met een aantal aanzienlijken werd aan de hervormden geantwoord, dat men het verzoek in beraad zou houden en inmiddels aan de regentes en de prins van Oranje zou schrijven. Een deputatie van de raad begaf zich naar het Sint-Mariakerkhof, waar de hervormden gewapend te hoop gelopen waren. Het raadsbesluit werd hun medegedeeld en zij schenen daar genoeg mee te nemen. Toch volgde er een nieuwe Beeldenstorm. Op het middaguur viel een groep de Buurkerk aan: alle altaren en beelden, groot en klein, het orgel, het gestoelte en alles wat er in was werd gebroken, in stukken gesmeten en alle boeken van de kerk werden aan flarden gescheurd.

Van de Buurkerk trokken de beeldenstormers naar de Sint-Jacobskerk en de kerken van de minderbroeders en de dominicanen. In de kloosters verbrandden zij de boeken van de bibliotheek en vernielden zij zoveel dat er weinig heel bleef. Terwijl de beeldenstormers in de kerken en de kloosters aan het werk waren, hield Jan van Amerongen, een slotenmaker en 'stadtmeester', de wacht aan de kerkdeur, opdat er

niet zou gestolen worden en om te beletten dat er iemand zou binnenkomen "die men dochte te wesen datse wat uitdragen ofte stelen zouden".

De leiders en voormannen van de beeldenstormers waren Willem van Zuylen van Nyevelt, Dirk Cater, Jacob Cosynsz. met zijn zoon, schoenmakers, Jelis Spaens met zijn zonen en Cornelis van Leeuwen, messenmakers, Floris die Scheymaecker en nog anderen. De beeldenstormers waren "altexamen lieden van cleynen conditiën, meestendeel al ambachtslieden, weversjongens ende meesters ende huyslieden die daertoe bij de sectarissen eensdeels gehuert waren ende bij Jan Berntsz., kleermaker, als daertoe gecommiteert wesende betaelt werden".

Op 26 augustus schoolden een vijf- á zeshonderd personen op het Sint-Mariakerkhof samen. Een gezant van de magistraat, Jan van Renesse van Wulp, slaagde erin hen te kalmeren en een uitstel van hun optreden te bekomen, maar terstond na de afspraak vielen 'sektarissen' de Sint-Nicolaas- en de Sint-Geertenkerk aan. Volgens verscheidene getuigen zou Dirk Cater aan de koster van de Sint-Geertenkerk bevel gegeven hebben de namen op te tekenen van de beeldenstormers "om voor hun arbeid bij hem geloond te worden". Enkele leden van de magistraat begaven zich naar de ingenomen kerken en slaagden erin de vernieling te doen ophouden. Hiermede was de eerste Beeldenstorm te Utrecht geëindigd.

De volgende dag sloot de magistraat het befaamde akkoord, waarbij de Sint-Jacobskerk aan de hervormden werd afge staan.

Opvallend is wel dat te Utrecht in de vier parochiekerken werd gestormd en in de twee kloosters, die men aangevraagd maar niet gekregen had; aan de allerrijkste kerken liep men voorbij. O. J. de Jong maakte daarbij de opmerking "dat het de beeldenstormers om een preekkerk ging. De kapittelkerken stonden buiten het openbare leven, de magistraat had daarover geen zeggenschap en juist van de overheid wilde men kerken loskrijgen. De organisatie van de Beeldenstorm is strakker geweest dan de ooggetuige heeft bevroed; het religieuze motief woog zwaarder dan de latere historicus heeft willen toegeven. Onder de schijn van impulsiviteit ging een snel en scherp opgezet plan schuil."

Gelderland

Het hertogdom Gelder strekte zich uit ten noorden en ten zuiden van de grote rivieren. Met de medewerking van de katholieke stadsmagistraten kon de stadhouder Karel van Brimieu, graaf van Megen, de hagepreken verhinderen in zijn gouvernement. In de voornaamste steden: Arnhem, Nijmegen en Zutphen had er geen Beeldenstorm plaats. Op enkele plaatsen werd er gestormd onder leiding van edelen. Te Elburg en te Harderwijk ging het er hevig aan toe, maar te Roermond en te Venlo werden slechts op betrekkelijk bescheiden schaal vernielingsacties gevoerd.

Culemborg

Te Culemborg, waar een belangrijk motief om de beelden te verwoesten niet aanwezig was, aangezien de protestanten vrijelijk naar de diensten op het kasteel konden gaan en toen hun aantal groter geworden was in de gasthuiskerk, geschiedde de Beeldenstorm van overheidswege.

In de morgen van 7 september werd ontdekt dat in de Sint-Annakapel, die ten zuiden van de Nieuwstad even buiten de stadspoort stond, de beelden gebroken waren.

De volgende dag liet Floris van Pallant, graaf van Culemborg, een edict afkondigen dat iedereen "van wat qualiteyt, staet ofte religie hij zij" verbood, in de kerken en kerkhoven van de stad en het graafschap Culemborg, beelden of figuren, altaren en ornamenten van dien te schenden, te spoliëren of te misdoen op enige manier.

Bovendien gelastte het edict dat de beelden, staande op de straten, poorten, hoeken van huizen en anderszins buiten de kerken of kerkhoven, nog voor de avond van 8 september door de eigenaars "in goede en stille manieren" weggenomen moesten worden, om alle schandaal en moeilijkheden te beletten en te voorkomen. De kapellen of huisjes mochten leeg blijven staan maar de beelden moesten binnenshuis gehaald worden, waar iedereen dan "mitten zelve bielderen zijn goede geliefte" mocht doen.

Enkele dagen later, op 14 september, was graaf Floris van Pallant niet alleen aanwezig bij de Beeldenstorm in de hoofdkerk van zijn graafschap, maar hij nam er ook in eigen persoon aan deel. Erik van Brunswijk schreef hieromtrent aan de regentes: "Zelf gaf Floris het bevel de altaren in zijn stad te vernielen. Hij liet in de kerk het middagmaal opdienen en at er met zijn gezelschap. Zij begonnen er tal van oneerbiedigheden jegens het H. Sacrament, zelfs de gruwel om er zijn papegaai mee te voeren".

Men zou geneigd zijn aan de geloofwaardigheid van dit verhaal, uit de pen van Floris' vijand, te twijfelen indien het niet bevestigd werd door een onverdachte getuigenis van Willem van Zuylen van Nyevelt, die deel uitmaakte van het gezelschap en waarschijnlijk de organisator was van de Beeldenstorm te Culemborg.

In kerken en kloosters werden ernstige vernielingen aangericht. In de Sint-Barbarakerk bleef geen enkel altaar heel. Sommige van de kleine kapellen van de kooromgang, de nieuwe sacramentskapel en het fraaie sacramentshuis werden volkomen vernield, de doopvont werd stukgeslagen, de gewaden, klederen en liturgische boeken werden in brand gestoken, het grote orgel werd omvergetrokken en sloeg kapot tegen de grond. Daarna kwamen de Sint-Janskerk, de gestichtskapellen, het klooster van Jerusalem en het nieuwe weeshuis aan de beurt.

Nadat zij hun vernielingswerk in de stad voltooid hadden, vielen de beeldenstormers de dorpskerken aan, die in het grafelijk gebied gelegen waren: Zijderveld, Everdingen en Honswijk. Zij kregen geen medewerking van de inwoners die zich echter toch niet durfden verzetten tegen de ploeg die uit Culemborg kwam. De inwoners trachtten zoveel mogelijk in veiligheid te brengen: altaarkleden en misgewaden konden zij tijdig verbergen, te Honswijk slaagden zij er zelfs in tijdig twee altaren te demonteren. De Beeldenstorm te Culemborg en in de omliggende dorpen was het werk van een kleine groep: vierendertig beeldenstormers zijn met naam bekend. Zij behoorden niet tot één bevolkingsgroep, er waren drie welgestelden, vijf gegoeden, negen zelfstandigen, acht eenvoudigen en negen die nog geen eigen broodwinning hadden of buiten de gewone bevolking stonden. Twee rekenden zichzelf tot de edelen: Willem van Zuylen van Nyevelt en Melchior van Culemborg Gereytsz. Zeven van deze beeldenstormers, o.a. de drie rijksten, hadden reeds te Utrecht aan de Beeldenstorm deelgenomen.

Batenburg

Te Batenburg gingen de weduwe van Herman van Bronkhorst en haar derde zoon, Diderik van Bronkhorst, op 16 september met gewapend geleide naar hun kerk. Zij hadden een metselaar en enkele anderen gehuurd om in hun bijzijn alle panelen te vernielen, de papieren te verbranden en de beelden stuk te gooien. Ook te Borgharen en te Horses lieten zij de beelden uit de kerk verwijderen.

Elburg en Harderwijk

De burgemeesters en secretarissen van Elburg waren ijverige voorstanders van de nieuwe leer. Op 21 september werd Jan Arents, een mandemaker te Amsterdam, die het eerst in de noordelijke gewesten de openbare predicatie begon, door een van de secretarissen, Johan Feyt, en andere inwoners van Elburg in optocht naar de kerk

geleid. Terstond na zijn predicatie begon de Beeldenstorm.

Eerst werden de beelden, de altaren en de banken van de mannen vernield, de beeldenstormers lieten niets over dan de doopvont, de preekstoel en de zitplaatsen van de vrouwen. De 'stenen heiligen' werden onthoofd, de houten beelden werden op het kerkhof verbrand. Zilveren reliekschrijnen werden in stukken gebroken.

Niet alleen de Grote of Sint-Nicolaaskerk werd 'gezuiverd', ook het Sint-Agnieten- of Begijnhofklooster en een derde kerkje, vermoedelijk aan het Heilige-Geestgasthuis verbonden, ondergingen hetzelfde lot.

Aan de Beeldenstorm werd actief deelgenomen o.a. door de secretaris Johan Feyt, de herbergier Jacob Arentsz. en Hendrik Reeffs jr., die de predikant ingehaald hadden.

Elburgse beeldenstormers, die hun werk te Doornspijk wilden voortzetten, werden daartoe verhinderd door de dorpsbewoners.

Sommige beeldenstormers gingen dezelfde dag met Jan Arents mee naar Harderwijk. In het gezelschap bevond zich Barcolt Vege, een van de twee burgemeesters van Elburg. Na met een deel der Harderwijker schepenen het middagmaal te hebben gebruikt ging men samen naar de Minderbroederskerk.

In zijn preek vermaande Jan Arents het volk de beelden en sieraden uit de kerk te verwijderen. Zijn stem vond weerklank: de kloosterkerk werd grondig vernield, slechts enige kerksieraden en beelden, die te voren door de voorzorg van de minderbroeders en kerkmeesters weggehaald waren, bleven gespaard.

Sommige beeldenstormers wilden ook de Grote Kerk gaan 'zuiveren'. Reeds hadden zij een Mariabeeld en een kruisbeeld op het kerkhof neergehaald, toen zij van verdere vernielingen in de kerk teruggehouden werden door de raadsleden Gerrit van Cranenborch en Wilt van Broekhuizen. De kerk bleef echter niet gespaard, telkens werd er iets gebroken, vooral 's nachts.

Opdat de Grote Kerk niet het lot zou ondergaan van de Minderbroederskerk, drongen de gildemeesters erop aan dat zij de beelden zouden mogen wegnemen, het was beter dat alles werd weggenomen en de opbrengst aan de armen gegeven dan dat niemand er iets aan had. De magistraat ging op dit verzoek in en gaf het bevel aan de gilden om op de avond van 25 of 26 september hun altaren en beelden te komen opruimen. Alles moest te 21 uur afgebroken zijn. Dan zou een klok geluid worden. Daarop kwam een stroom van mensen in de kerk en er werd veel vernield.

In het laatst van oktober kwam er een vaste predikant te Harderwijk: Otto van Heteren. Hij spoorde de Harderwijkers aan om ook de met beelden van Christus en van de heiligen versierde kerkglazen te vernietigen. De datum waarop dit geschiedde is niet bekend.

Roermond en Venlo

In de tweede helft van augustus werden te Roermond hagepreken gehouden, waartegen de magistraat weinig deed, deels uit onwil, deels uit vrees voor de 'geuzen'. In opdracht van de regentes gaf de stadhouder, Karel van Brimieu, aan de magistraat van Roermond bevel, om de predikant te doen vertrekken. Toen de magistraat bleef weigeren op dit bevel in te gaan, gaf Karel van Brimieu de regentes in overweging de stad met verlies van haar privileges te dreigen, zo men de predikant daar nog langer liet verblijven. De regentes vond dit voorstel niet raadzaam, omdat daardoor niet alleen de kwaden maar ook de goeden getroffen zouden worden.

Eind september werden in de Sint-Christoffelkerk beelden, altaren en schilderijen vernield, alleen de klokken, de doopvont en de preekstoel bleven gespaard. Voortaan werden de predicaties in de 'gezuiverde' kerk gehouden.

Te Venlo had reeds een eerste hagepreek plaats gehad, op 4 augustus, in de omgeving

van de stad. De magistraat stelde alles in het werk om te beletten dat binnen de stad, door vreemde predikanten, de nieuwe leer werd verkondigd. Dag en nacht werden de stadspoorten bewaakt. Door deze en andere middelen slaagde de magistraat erin de rust in de stad te handhaven, althans tot begin oktober. Toen verzochten de aanhangers van de nieuwe leer hun godsdienst te mogen uitoefenen in de kerk van het klooster 'Trans Cedron'. De magistraat weigerde en het volk begon zich te wapenen.

Op 5 oktober werd de predikant Leonardus van Oettrom, voorheen pastoor te Weert, die in 1559 tot de nieuwe leer overging, door een grote menigte volk naar de stad gebracht. Zij begaven zich naar het klooster 'Trans Cedron', waar Pelsken Smittiens over de muur klom, van de prior de sleutel opeiste en waar Leonardus toen zijn preek hield. Onmiddellijk na de preek werden de beelden neergehaald en de altaren afgebroken. Geharnaste lieden werden op wacht gezet om te voorkomen dat de beeldenstormers door de magistraat in hun werk gehinderd zouden worden. Werd deze voorzorgsmaatregel spontaan ter plaatse geïmproviseerd of maakte hij deel uit van een vooraf beraamd plan?

Ook in de Sint-Nicolaaskerk en in de parochiekerk van Sint- Martinus werden verwoestingen aangericht. In de parochiekerk werden de beelden van het Sint-Nicolaasaltaar afgeworpen door de vier gildemeesters van het cremersgilde; hieruit blijkt wederom dat de Beeldenstorm zeker niet uitsluitend het werk was van lompdenproletariërs. Leden van de magistraat begaven zich ter plaatse tijdens de Beeldenstorm en trachtten althans de schade te beperken. Terwijl Jan Holtacker ijverig bezig was de tafel van het Sint-Jorisaltaar in de parochie-kerk af te breken, werd hij ervan afgetrokken door schepenen Johan van Greveraedt. Na de Beeldenstorm hielden de hervormden hun predicaties en andere godsdienstoefeningen in de kerk van het klooster 'Trans Cedron'.

Limburg

Het hertogdom Limburg was niet gelegen ten noorden van de grote rivieren, maar het was pas einde september en begin november, dit is tijdens de derde fase, dat er te Maastricht beeldstormerijen werden gehouden.

De eerste hagepreek in de onmiddellijke nabijheid van Maastricht werd op 18 augustus gehouden door Jan van Gutekoven, gemeenlijk Kackhoes genoemd. Een belangrijk deel van de burgerij van Maastricht toonde belangstelling voor de preken van deze uitgetreden minderbroeder. Tevergeefs poogde de regentes de preken te doen ophouden; zij verdacht de magistraat van verstandhouding met de opstandigen en verweet aan "ceulx de la loy" een grote zorgeloosheid.

Enkele dagen voor de Beeldenstorm vroegen de hervormden de beschikking over een kerk in de stad, maar de magistraat willigde dit verzoek niet in. Mogelijk was die weigering van de magistraat aanleiding tot de Beeldenstorm te Maastricht en wilden de hervormden zich met geweld meester maken van een kerk, die zij op vreedzame manier niet kregen.

Volgens verscheidene getuigen was de Beeldenstorm te Maastricht door de hervormden gepland. Jan van Pommeren, de pastoor van de Sint-Matthiaskerk, die wel iets af wist van het plan, verzocht Michiel van Vleek dringend dat "hy sonde willen preserveren die voirscreve kerke (= Sint-Matthiaskerk)", maar Van Vleek had hein geantwoord: "Zy (denoterende die vander nieuwer religien) moeten een kercke hebben, deze kercke hoert der gemeynten toe". De pastoor had toen met twee kerkmeesters, op Sint-Michielsavond, de kerk gesloten en twee deuren niet een steen "gebolwerckt". De kleine deur liet hij echter onversterkt.

Op 29 september omstreeks acht uur, terwijl Goert van Aken, een schoenlapper van

beroep, een preek hield op de Markt, trok een groep mannen naar de Sint-Matthiaskerk. Met vijf of zes man forceerden zij het ijzeren hek dat toegang verleende tot het kerkhof. Daarna drongen zij in de kerk binnen langs de kleine deur, die spoedig bezweek onder de stoten van een stenen kruis. Nauwelijks was deze kleine kerkdeur geopend, of daar kwam de predikant Goert van Aken met een grote schaar volk in de kerk. De predikant wilde niet prediken of "het Heylich Sacrament en moste vandaer uuyt gedaen zyn, soe dat men irst eenen doeck dear voere heeft gehanghen, opdat hy tnyet zien en soude". Na de preek werden stenen beelden stuk geslagen en houten beelden alsook een schilderij van O.-L.-Vrouw op het koor verbrand. Het houten crucifix en de altaren werden eveneens vernield. Tevergeefs vroegen de beide kerkmeesters om het heilig kruis te ontzien, een beeldenstormer zei "dat tselve cruys was die meeste affgoederije die in de kercke was".

De hervormden vergenoegden zich er niet mede hun predicaties te houden in de 'gezuiverde' Sint-Matthiaskerk. Op 3 november stormde een groep gewapende lieden in de Mariaad-littuskerk. Bijna waren ook de Sint-Martinus, de parochiekerk van Wijk en de kloosterkerk van de dominicanen door beeldenstormers geschonden.

Overijssel

In Overijssel was het lang kalm gebleven, hagepreken werden er niet gehouden. De woelingen begonnen te Deventer. Op 26 augustus had er een samenscholing plaats van burgers in de Lebuinuskerk, vlak tegenover het stadhuis. Een afvaardiging begaf zich naar de vergadering van schepenen en raden. Zij verzochten de magistraat aan de pastoor van de O.-L.-Vroukerk toe te staan het Woord Gods "lutter und klaer, so als hie dat voer Godt und der wertlicker overheijdt mochte verdedingen, tho predigen und unser Liever Vrouwenkercke daertoe (tho) reformieren". De overheid slaagde erin het volk uiteen te doen gaan, zonder dat er iets wanordelijks tegen de geestelijkheid of in de kerken werd bedreven. Twee dagen later stond de magistraat toe dat elk die het verlangde, binnenshuis de eucharistie onder beide gedaanten zou mogen ontvangen.

Nadat er ook woelingen ontstaan waren te Kampen en te Zwolle, besloten de Staten-Provinciaal in hun vergadering van 4 september, de regentes te verzoeken toestemming te verlenen om de protestanten een kerk af te staan, als het enig middel om de dreigende onlusten te voorkomen. Op 7 september werd een brief gezonden naar de regentes "tot admissie van de Augsburgse geloofsbelijdenis".

Enkele dagen later had in de collegiale kerk van Deventer een vergadering plaats van vreemdelingen, handelaars, schippers en handenarbeiders, die de altaren en de beelden wilden breken. Zodra zij hierover ingelicht waren snelden de vier burgemeesters en een achttal van de voornaamste ingezetenen naar de kerk.

Om een Beeldenstorm te verhinderen werd door de magistraat de O.-L.-Vrouwkerk ingeruimd voor prediking volgens de Augsburgse confessie, mits de kerk ongeschonden zou blijven en de rooms-katholieken er eveneens hun diensten zouden kunnen houden.

Te Kampen en te Zwolle trachtten de protestanten tevergeefs hetzelfde te verkrijgen als te Deventer.

Friesland

In Friesland kan men ternauwernood spreken van een Beeldenstorm. Te Leeuwarden geschiedde de overgang naar het protestantisme zonder vernielingen en onlusten. Het was het werk van een kleine vastbesloten groep waartoe onder anderen behoorden Cornelis Fonck, de stadrentmeester, Tjerk Walles, en Alle Terpes, twee van de vier burgemeesters. Nadat men te Leeuwarden ingelicht was over de ongeregeldheden die

zich op andere plaatsen hadden voorgedaan, vergaderden afgevaardigden van de magistraat met de bevelhebbers van de schutterij. Deze laatsten stelden voor de gouden en zilveren kleinodiën en de boeken "met goede specificatie" uit de kerken te verwijderen, zogenaamd om oproer te voorkomen. Volgens J. J. Woltjer "zou deze voorzorgsmaatregel ook een eerste schrede kunnen zijn in de richting van een min of meer hervormde eredienst".

Op 31 augustus verzochten de predikanten Martinus Eliacus en Antonius Nicolai "den waragtigen leere Christis" in het openbaar te mogen prediken. De magistraat en de bevelhebbers van de schutterij stemden erin toe dat men de predikanten te gelegener tijd een of meerdere malen zou laten prediken. In vrij snel tempo kwam het van de ene toegeving tot de andere. Op 3 september stemden de magistraat en de bevelhebbers van de schutterij erin toe, dat de predikanten vanaf zondag de achtste tot wederopzeggens toe in de grootste kerk, de Oldehove, zouden mogen prediken. De predikanten verklaarden echter dat zij niet wensten te prediken in kerken met beelden. Op 6 september besloten regenten en overheden de beelden uit alle drie de parochiekerken te verwijderen, echter zonder ze te breken. Aan de gilden werd de gelegenheid gegeven zelf hun bezittingen weg te halen. Aldus verliep te Leeuwarden de 'zuivering' van de kerken zonder "commotie of oproer", behalve dat enige kwaadwilligen het sacramentshuis in de Oldehove vernielden en in de Sint-Catharinakerk enige wandaden bedreven.

De zuivering van de kerken door de overheid had een louter godsdienstig karakter. In zijn diepgaande studie over de hervorming in Friesland kwam J. J. Woltjer tot de conclusie: 'In Friesland speelden sociale en economische spanningen vrijwel geen rol. Een economische crisis, werkloosheid of honger, die in deze tijd in Vlaanderen zo belangrijk waren, zien we hier niet. De sociale verschillen waren wel groot, maar nergens blijkt dat deze tot spanningen leidden en als er misschien al spanningen waren, dan hebben zij toch geen merkbare invloed gehad.'

Groningen

Te Groningen en in de Ommelanden, het meest noordelijk gebied van de Nederlanden, werden kerken 'gezuiverd' op gewelddadige en op vreedzame manier.

Op 14 september zette jonker Asinge Ripperda, heer van Winsum, met zijn broeders Pieter, Onno en Wijbolt het volk aan tot verwoesting van de parochiekerk. Asinge, Onno en Wybolt namen zelf actief deel aan de Beeldenstorm in de kerk van de dominicanen.

Drie dagen later stelde de magistraat van Groningen een kerk open voor de hervormden. Die dag werd de Broerkerk op vreedzame wijze ingericht voor de uitoefening van de nieuwe godsdienst, de beelden werden er uitgedragen, de altaren en zelfs het orgel werden bedekt. Twee dagen later werd er toch gestormd in de kerk door gezworenen van de gemeente, leden van het consistorie, de rector van de school en de leraren, die met de scholieren de beelden verbrijzelden.

Op drie plaatsen werden de kerken 'gezuiverd' door geestelijken: te **Bedum**, waar de beelden door de pastoor, Jan Dam, en de vicaris Hendrik werden afgeworpen; te **Loppersum**, waar twee uitgetreden priesters en de schoolmeester de beelden vernielden, die niet in veiligheid gebracht waren en te **Obergum** waar de pastoor, Jan van Lingen, de beelden heeft afgezet.

Te Garrelsweer werden de beelden vernield door de zonen van Edsart Reugers; te Garsthuizen en te Oosternieland werden de beelden en alles wat aan de "paapse afgoderij" herinnerde, uit de kerk verwijderd door de zonen van de vrouwe van Starckenburch. Hun moeder die niet werkeloos wilde toezien nam een schaar en

verknijpte "zekere ornamented' "seggende dat sy God danckte den tyt beleeft te hebben, dat dair toe commen was"; te Grijpskerk liet de weduwe Leul Aykema de beelden wegnemen.

Te **Middelstum** mislukte de Beeldenstorm omdat de prelaat van Rottum aan zijn boeren opdracht gegeven had het verbrijzelen van de beelden te verhinderen.

Volgens de informatie aangaande de Beeldenstorm in Groningen en Ommelanden werden te Saxum, bij wijze van veiligheidsmaatregelen, de beelden door Popko Ufkens en Asinge Entens weggenomen en op de zolder van de kerk gebracht, maar in een vonnis van de Raad van Beroerten leest men dat Popko Ufkens beelden gebroken zou hebben.

Hoofdstuk 3

Het karakter van de Beeldenstorm

Was de Beeldenstorm een spontane beweging, die vanzelf ontstond, zonder initiatief, zonder afspraak; of was hij een louter sociale revolutie, waarbij een verwachte plundering van de rijken door het lompenproletariaat, verhinderd werd door de ombuiging van de aanval op het particuliere eigendom naar het bezit van de kerk; of was hij allereerst een godsdienstige beweging, in de hand gewerkt door de gezags-crisis in de Nederlanden en bevorderd door de ongunstige sociaal-economische toestand?

De Beeldenstorm een spontane beweging?

Tijdgenoten zoals Jean Crespin in zijn *Histoire des Martyrs* en Filips Marnix van Sint-Aldegonde in zijn *Van de beelden afgheworpen in de Nederlanden in Augusto 1566*, betoogden dat de Beeldenstorm geleid en ten uitvoer gebracht was door de kracht Gods, waaraan de mens geen weerstand kon bieden.

In de XVIIe eeuw schreven J. F. le Petit en E. van Meteren de Beeldenstorm toe aan een woeste volkshoop, die zonder plan, zonder regelmaat, zonder aanvoerders zou te werk zijn gegaan. Deze verklaring maakte opgang, "zij is door de een voor, de ander na, die de geschiedenis van de Nederlandse omwenteling der XVIe eeuw beschreef, opgenomen". Daartegen verdedigde W. J. F. Nuyens, in de tweede helft van de XIXe eeuw, de zienswijze dat de Beeldenstorm volgens een vast plan geschiedde, beraamd en bewerkstelligd door de consistoria onder begunstiging en deels onder medewerking van het anti-katholieke deel van het Verbond der edelen.

Tegenwoordig aanvaarden de historici niet meer dat de Beeldenstorm een onvoorbereide woeste uitval van de volksdriften geweest is, maar daarom delen zij toch niet volledig de zienswijze van W. J. F. Nuyens, die zeker niet op voldoende gronden berust.

In de XVIe eeuw waren verscheidene katholieke geschiedschrijvers en memorialisten de mening toegedaan, dat de Beeldenstorm bewust in Sint-Truiden werd voorbereid: op hun vergadering, op Luiks grondgebied, besloten de edelen de katholieken schrik aan te jagen, de kerken en de kloosters te laten plunderen door een aantal daartoe omgekochte mensen.

In zijn *Annales*, geschreven in 1615, bevestigde Franciscus Dusseldorpius, die men nooit onvoorwaardelijk mag vertrouwen, dat er te Sint-Truiden een dag bepaald werd *waarop in gans de Nederlanden de kerken zouden ontheiligd worden en de beelden gebroken*. Deze auteurs geven ongetwijfeld *de echo* van de geruchten, die in omloop waren na de vergadering te Sint-Truiden en het uitbreken van de Beeldenstorm. De samenkomst van de leden van het Verbond der edelen was niet zo geheim, dat de deelnemers onder wie ook afgevaardigden van de consistories en van de Calvinistische kooplieden, zij het ook niet allemaal individueel, toch in voldoende mate bekend waren. De beslissingen werden echter in het geheim getroffen door de Raad van het Verbond.

Toen de Beeldenstorm was losgebroken en op verscheidene plaatsen was vastgesteld

dat de 'zuivering' van de kerken soms geschiedde onder leiding van een predikant, of van leden van het consistorie, of van een edelman, zag de fantasie van het volk een verband tussen de vergadering van Sint-Truiden en de Beeldenstorm.

Het is mogelijk dat op de vergadering te Sint-Truiden inderdaad stemmen opgingen om de beelden te vernielen, de kerken te verwoesten en alle priesters en geestelijken te vermoorden. In de bekentenissen van de edelman Pierre Dandelot, die te Sint-Truiden aanwezig was, leest men dat hij "hoorde zeggen" dat "men" besloten had de geestelijken uit te moorden of hun te beletten de kerken te bedienen, en de beelden te vernielen, maar dat de Raad van het Verbond der edelen hierover aangesproken daar niet wilde mee instemmen.

Uit de bekentenissen van Pierre Dandelot mag men dus niet zonder meer besluiten dat de Beeldenstorm te Sint-Truiden gepland werd en een datum vastgesteld. Het feit dat een tiental leden van het Verbond en drie leden van consistories, die op de vergadering te Sint-Truiden aanwezig waren, naderhand aan de Beeldenstorm deelgenomen hebben, is evenmin een afdoend bewijs dat de Beeldenstorm in het algemeen vooraf werd beraamd.

Talrijke feiten bewijzen echter wel dat de Beeldenstorm, op lokaal vlak, zeker niet spontaan geschiedde maar gepland en georganiseerd was.

Op talrijke plaatsen *verklaarden de predikanten of de leiders van de Beeldenstorm dat zij een lastbrief hadden van het Hof of van de graaf van Egmont*. Voor zover bekend gebeurde dit voor de eerste maal te Poperinge op 14 augustus. Enkele dagen later meldde Ferdinand de la Barre, heer van Moeskroen en soeverein baljuw van Vlaanderen, aan de regentes dat de beeldenstormers in de kasselrijen Belle, Kassel, Ieper, Rijsel en Kortrijk beweerden "d' avoir congé de ce faire (de beelden te stormen) par placart du Roy". Ook te Gent en te Den Haag beweerden de leiders van de beeldenstormers dat zij een lastbrief hadden.

Op verscheidene plaatsen: te Hazebroek, Gent, Doornik, Mechelen, Delft, Brielle, Utrecht e.a. werden beeldenstormers geronseld en betaald. Te Antwerpen ontvingen gehuurde brekers drie tot zeven stuivers naar gelang het jongens of volwassenen waren.

Het aanstellen van gewapende wachters, hetzij om de beeldenstormers te beschermen tegen mogelijke overval door de overheid, hetzij om diefstal te beletten, wijst eveneens op een zekere organisatie.

Het is zelfs bekend door wie het plan van de Beeldenstorm beraamd werd te Axel, Breda, Brielle, Cateau-Cambrésis, Gent, Helmond, Hulst, Middelburg, Valenciennes en Vlissingen.

Er kan ook bezwaarlijk sprake zijn van een spontane uiting van volkswoede te Broekkerke, Oostwinkel, Bedum, Loppersum, Obergum, waar de Beeldenstorm georganiseerd werd door de pastoor, evenmin te Culemborg, Asperen, Leeuwarden, Groningen, Winsum, waar de 'zuivering' van de kerken door overheidspersonen geschiedde.

Het is niet altijd mogelijk formeel te bewijzen dat de predikanten uitdrukkelijk hun toehoorders aangespoord hebben tot de Beeldenstorm tijdens de preek, die daaraan onmiddellijk voorafging; het zou echter toch wel aan naïviteit grenzen te geloven dat er hoegenaamd geen verband gezien mag worden. Toevallig is bekend, dat de Vlamingen die te Lannoy gestormd hadden, aan Ambroise Wille verklaarden dat zij opdracht hadden gekregen van hun predikant en ook dat Jan Camerlynck door Sebastiaan Matte naar Diksmuide werd gezonden om er de kerk te 'zuiveren'.

De Beeldenstorm een sociale revolutie?

Tegenwoordig zien sommige historici in de Beeldenstorm slechts een maatschappelijke opstand, veroorzaakt door de ellende van een hongerig lompenproletariaat.

E. Brünner was de eerste, die een oorzakelijk verband legde tussen de graanschaarste in 1565 en de Beeldenstorm in 1566, en betoogde dat het niet de godsdienst, maar de honger en de ellende waren die de massa in beweging brachten. De grafieken van de graanprijzen bewijzen echter, dat in de lange reeks cyclische prijsstijgingen van de XVIe eeuw, de crisis van 1565-1566 slechts van zeer ondergeschikt belang was; qua intensiteit komt zij slechts op de tiende of elfde plaats, zodat het niet aannemelijk is de geweldige uitbarsting van de Beeldenstorm in 1566 uitsluitend te willen verklaren door de hoge graanprijzen. Waarom werd er wel gestormd in de kerken en kloosters in 1566 en waarom niet in 1557 toen de hongersnood veel nijpender was?

In zijn boek met de suggestieve titel *Het Hongerjaar 1566* betoogde E. Kuttner, dat de bitterste nood en de ergste maatschappelijke ellende, de honger en de werkloosheid de massa tot opstand brachten. Het lompenproletariaat door werkloosheid, misoogst, stijging van de broodprijs en graanspeculaties tot wanhoop gedreven, wilde een sociale revolutie ontketenen. De verwachte aanval van de bezitlozen op de geldkisten van de burgers werd echter behendig omgebogen naar het bezit van de kerk; de Beeldenstorm was een afleidingsmanoeuvre!

Tegenover het gevaar dat hen van onder bedreigde, vonden de gereformeerde en katholieke kapitalisten elkaar in een tijdelijk doch stevig verbond, onder de leuze: *het kerkelijk bezit prijsgeven om het burgerlijk eigendom te redden*. Om te bewijzen dat er in de zomer van het jaar 1566 wel een sociale maar geen godsdienstige revolutie op handen was, dat men toen algemeen geen plundering van de kerken doch van de rijken verwachtte, citeerde E. Kuttner verschillende bronnen. Wanneer men echter uit de documenten alleen bepaalde gegevens licht, slechts sommige bronnen aanhaalt en andere doodzwijgt, kan men zonder onwaarheid te spreken, toch de waarheid geweld aandoen. Wie enigszins vertrouwd is met de bronnen van de geschiedenis der XVIe eeuw stelt vast dat E. Kuttner *zich bezondigde aan eenzijdige selectie en verschillende documenten negeerde*, die formeel bevestigen dat er wel godsdienstige onlusten en verwoesting van de kerken werden verwacht.

De hagepreken, in die tijd streng verboden godsdienstige samenkomsten, bezorgden de regering zware zorgen. Half juni verzocht de regentes de Raad van Vlaanderen aan alle autoriteiten te bevelen er voor te zorgen, dat er binnen de grenzen van hun jurisdictie geen ongeoorloofde samenkomsten gehouden zouden worden, waar men "predict, zaeyt ende tracteert vele erremen, heresien ende conspiratien jehens tkersten gheloove, ruste ende ghemeene welvaert, daerduer tsimpel volck ghecorrumpert ende verleet wordt". Op 3 juli liet de regentes een nieuw plakkaat afkondigen, waarbij nogmaals alle ongeoorloofde vergaderingen en de prediking in strijd met het rooms-katholieke geloof werden verboden en de doodstraf werd uitgevaardigd tegen de predikanten. Door deze verordening slaagde de regentes er geenszins in de predicaties te doen ophouden, integendeel zij werden door steeds grotere scharen bijgewoond. De magistraten durfden de plakaten niet toepassen tegen de 'sektariërs', die dreigden hun predicaties ook in de steden te gaan houden, zodat alle goedgezinden in de steden bevreesd waren voor volksoproer en onlusten, zowel omwille van de godsdienst als om de rijken te plunderen.

Nadat zij de koning een omstandig verslag had uitgebracht over de oproerige hagepredicaties, blijkbaar haar grootste en voornaamste bekommernis, voegde de

regentes eraan toe: "bij al de voormelde inconveniënten is er nog een dreigend gevaar, de armoede van het volk, veroorzaakt door de volledige stilstand van de handel, die de neiging van de armen tot oproer en plundering van de rijken nog doet toenemen". De regentes vreesde dus én godsdienstige én sociale onlusten.

In de tweede helft van juli waarschuwden nauwkeurige waarnemers de regentes, niet voor een sociale revolutie, maar voor een dreigende Beeldenstorm. Op 17 juli schreef de soeverein baljuw van Vlaanderen, Ferdinand de la Barre, heer van Moeskroen, aan de regentes: *"de predikanten zijn zo vermetel hun toehoorders te vermanen, dat het niet voldoende is alle afgoderij uit hun harten te verbannen, maar dat zij deze ook uit de ogen moeten verwijderen. Op die manier trachten zij het volk de verwoesting van de kerken en de afschaffing van de beeldencultus in te prenten"*.

Enkele dagen later verwittigde Georges Mattaert, de plaatsvervangende baljuw van de kasselrij Veurne, de regentes dat sommige gewapende mannen, die de predikant Sebastiaan Matte vergezelden, zich opmaakten om over te gaan tot een schandelijke plundering van de kerken, kloosters en abdijen. Drie weken later, na een predicatie van Sebastiaan Matte, gingen zijn toehoorders over tot de Beeldenstorm in het Sint-Laurentiusklooster te Steenvoorde.

Zeer waarschijnlijk heeft de neiging tot oproer en plundering van de rijken, sommige armen gedreven tot medewerking aan de Beeldenstorm. Het is onloochenbaar dat op verschillende plaatsen, in kerken, kloosters en woningen van geestelijken, enkelingen gestolen hebben ten eigen bate. Men mag echter niet vergeten, dat het niet de uitvoerders zijn van de Beeldenstorm die het karakter van het fenomeen bepalen maar de opstokers en de aanvoerders.

In de documenten betreffende de Beeldenstorm in het Westkwartier vindt men de vermelding dat beeldenstormers, die in particuliere woningen binnendrongen om verborgen beelden te zoeken, eetwaren ontvreemdden. Nooit wordt daarbij vermeld dat zij ook geld of kostbare voorwerpen gestolen hebben. Is het aan te nemen dat de leiders van de Beeldenstorm, die sommige zinloze en nutteloze vernielingen door de beeldenstormers niet konden verhinderen, er wel in geslaagd zouden zijn de volgens E. Kuttner verwachte aanval op de geldkisten der burgers voortdurend om te buigen naar het bezit van de kerken en de geestelijken?

De Beeldenstorm een godsdienstige beweging?

De Beeldenstorm die geen spontane uitbarsting was van volksdriften, ook geen louter sociale revolutie van een uitgehongerd lompenproletariaat was allereerst een godsdienstige beweging, door godsdienstige motieven geïnspireerd. De gedachte is aan de daad voorafgegaan. Het woord en de pers hebben het volk aan de gang gebracht.

In 1545 verscheen te Gent *de Corte instrucrye bij meester C. van der Heyden, priester*, waarin bij de bespreking van het gebod 'gij zult u geen beelden maken' de misbruiken in de beeldencultus gelaakt worden. De auteur veroordeelt dat men de beelden op de schouders langs de straten draagt, dat velen "God verlatende, hier en ginds om troost en hulp lopen naar houten, stenen en zilveren beelden, zich niet schamen te spreken met hem, die zonder ziel is".

Anderzijds meende C. van der Heyden dat God niet verbiedt beelden of gelijkenissen te maken, als men ze slechts niet misbruikt; hij was dus niet onvoorwaardelijk tegen de beelden.

In 1554 verscheen Der Leken Wechwyser van de uitgetreden pastoor Jan Gerritsz. Verstege, later Anastasius Veluanus genoemd. In dit boek waarin hij zijn godsdienstige opvatting neerlegde, brandmerkte hij de aanroeping van engelen en

beelden als afgoderij. "Die predicktempelen sol men reynigen van allen altaren, groven beelden, und allen heidenschen ornamenten, unde anders eerlick zyren. Men sol die affgoderie in den gront vernylen, dat gantze missenwerck mit synen altaren, beelden, kleideren und allen heydenschen ceremonien uyt des volcks ogen nemen. Dit sol alleen gescheen durch die gotfruchtige overheit, sict van Ezechias, IV Regum cap. 18 unde van Josias cap. 23, wie sie die affgodennesten gestoirt hebben, unde van Gott des halven gepresen zijnen. Alle fursten unde overheden lijnen schuldich die bekende affgoderij binnen hoir landen af te stellen, unde to arbeiden dat Godes woirt dair recht gepredickt werde". Anastasius Veluanus' werk werd herhaaldelijk herdrukt, meer dan tien malen in een eeuw, zodat het zeker ruime verspreiding kende.

De Heidelberger catechismus (zondag XXXV) leerde: *"wij moeten niet wijzer zijn dan God, dewelke Zijne Christenen niet door stomme beelden, maar door de levende verkondiging van Zijn Woord wil onderwezen hebben"*.

Volgens artikel 36 van de Nederlandse geloofsbelijdenis was het de taak van de overheid *"om te weren en uit te roeien alle afgoderij en valsens godsdienst, om het rijk des antichrists te gronde te werpen"*.

Op één punt waren de Calvinisten het onderling oneens: moest de overheid de afgoderij weren en uitroeien of mocht ook het volk dat gaan doen als de overheid nalatig bleef?

In de zomer van 1566 werd de beeldencultus heftig gelaakt tijdens de hagepreken.

Uit het onderzoek van het begin van de Beeldenstorm is gebleken, dat een viertal predikanten de gangmakers waren van de beweging: Sebastiaan Matte, Jacob de Buyzere, Julien 'de predikant van Armentiers' en Frans Antoon Algoet bijgenaamd de Swarte.

De Beeldenstorm begon in het Sint-Laurentiusklooster te Steenvoorde, op 10 augustus, na een preek van Sebastiaan Matte, onder leiding van Jacob de Buyzere. Drie dagen later werd er gestormd in het Sint-Antoniusklooster te Belle na een predicatie van Jacob de Buyzere.

Op 14 augustus kwam Sebastiaan Matte te Poperinge. Hij predikte op het kerkhof en toonde zijn toehoorders verzegelde brieven van de koning, waarin deze het 'zuiveren' van kerken en kloosters toeliet, ontegensprekelijk een flagrante aansporing tot de Beeldenstorm, die onmiddellijk werd uitgevoerd.

Van Poperinge trok Sebastiaan Matte naar Brielen, vlak bij Ieper. Onderweg zuiverden zijn gezellen de parochiekerken van Elverdinge, Reningelst en Vlamertinge. Terwijl Sebastiaan Matte te Brielen bleef, stormde zijn gewapende escorte in alle kerken rondom Ieper.

De volgende dag werkten zij samen met de Ieperlingen tijdens de Beeldenstorm in de stad. Van Brielen vertrok Sebastiaan Matte met zijn gevolg noordwaarts, naar Lo. Onderweg verwoestten zij verschillende kerken. Terwijl hij zich te Lo ophield, zond Sebastiaan Matte een groep van veertig man naar Diksmuide, om de kerken te zuiveren onder leiding van Jan Camerlynck.

Op 15 augustus predikten Jacob de Buyzere en Julien te Stegers; onmiddellijk daarna begon de Beeldenstorm in de parochiekerken en in de kloosters. Van Stegers vertrokken beeldenstormers in verschillende richtingen: naar Merris en Meteren in het noorden, naar La Gorgue en Lestrem in het zuidwesten en naar Wentle in het zuidoosten. Dezelfde dag predikte Julien nog te Zetleken, op enkele kilometers ten oosten van Stegers, waar zijn preek dezelfde uitwerking had.

Op 16 augustus leidde Frans Antoon Algoet de Beeldenstorm te Menen. Vanuit deze stad organiseerde hij de 'zuivering' van de kerken op verschillende plaatsen in de

kasselrij Kortrijk. Toen de magistraat van Roeselare, in de kasselrij Ieper, weigerde de kerk te openen, stelde Frans Antoon Algoet hun de vraag: "Is het soms niet nodig de idolen te weren?"

Wie waren deze predikanten?

Over Julien, de predikant van Armentiers, zijn geen nadere bijzonderheden bekend behalve dat hij samen met Jacob de Buyzere actief was te Stegers en te Mergem.

Frans Antoon Algoet, geboren te Belle, was een uitgetreden dominicaan. Begin juni 1566 had hij het klooster van Ieper verlaten; hij zou zeer intelligent en zeer welsprekend geweest zijn.

Sebastiaan Matte was geboortig van Ieper en mutsenmaker van beroep. Reeds in 1563 trad hij op als predikant te Armentiers maar moest de vlucht nemen naar Engeland. Einde mei 1566 kwam hij terug naar de Nederlanden en begon onmiddellijk te preken, onder andere te Hondschote.

Jacob de Buyzere, uit Hondegem bij Hazebroek, was een uitgetreden augustijn. In 1561 vluchtte hij naar Engeland en werd predikant van de vluchtelingenkerk te Sandwich. In de zomer van 1566 kwam hij eveneens uit Engeland terug en hield hij hagepreken te Poperinge en te Ieper.

Op verschillende plaatsen geschiedde de Beeldenstorm op aansporing of onder leiding van een predikant, die soms zelf actief deelnam aan de vernieling van de beelden: Gillis du Mont te Armentiers; Jean Leseur te Cateau-Cambrésis; Ambroise Wille, Charles de Nielles en Etienne Mermier te Doornik ; Aert Stuyffaert te Eindhoven; Jan Aerentsz. te Elburg en te Harderwijk ; Gaspard van der Heyden te Axel en te Hulst; Nicase van der Schueren te Turnhout. Te Lannoy verklaarden Vlamingen aan Ambroise Wille, dat zij de beelden afgeworpen hadden op bevel van hun predikant die zij Cornille noemden. De preek van Schele Gerrit bevorderde de Beeldenstorm te Utrecht.

Ook andere leden van consistories, ouderlingen en diakenen, hebben op verschillende plaatsen de Beeldenstorm geleid, eraan deelgenomen, brekers gehuurd en betaald of door hun aanwezigheid de brekers aangemoedigd. In het land van het Vrij Leen, te Wentle: Jacques de le Becque, Philippe Caulier, Noël Creton, Jean du Hem, Guillaume le Roy, de schepen Nicolas Salcngré en vooral Jean, Pierre en Philippe Watepatte; te Zelleken: Henry Candaille, Jean Cottrel, Balthazar Ernoult, Michel en Jacques Hancquart en Louis Lempereur; te La Gorgue: de griffier Jacques le Roy, die reeds de beeldenstormers in het Sint-Antoniusklooster te Belle aangevoerd had; in de kasselrij Kassel, te Stegers: de ouderling Jean van der Eist actief deel aan de zuivering van de bronnen vermelden niet waar Hector Cabillau en Nicolas Wechsteen, leden van het consistorie van Stegers, aan de Beeldenstorm deelgenomen hebben. Te Hazebroek nam de ouderling Jean van Eist actief deel aan de zuivering van de parochiekerk, alsook Jean Porrey, die bovendien de beeldenstormers vergezelde van Hazebroek naar Walskapel. Te Richebourg, in Artesië, namen de consistorieleden Martin Legrand, Pierre du Mollin, Pierre le Quoy en Pierre Steven- dart deel aan de Beeldenstorm.

Te Armentiers waren Mathieu Braem en Jacques de Kneq aanvoerders van de beeldenstormers, Antoine Behagle en Jean des Bonnetz namen actief deel aan de Beeldenstorm in de parochiekerk en in de kapel van de grauwe zusters. Jacques Broucq, een ouderling of diaken van het consistorie van Armentiers, stormde te Tourcoing. Te Valenciennes waren Allart Bart, Jacques Gellée, Jacques Joffroy, Nicolas Machon, Philippe en Francois Voisin leiders van de Beeldenstorm in de stad;

Voisin was ook een van de leiders van de Beeldenstorm in de omliggende gemeenten. Michel Herlin, een van de rijkste burgers van de stad, Antoine Morrenart en Vincent Resteau eisten de kostbare reliekschrijnen op, die bij de magistraat in bewaring gebracht waren en verbrijzelden ze.

Te Axel namen Joos Fasseel uit Hulst en Thomas de Voillager deel aan de Beeldenstorm; te Hulst waren Pieter de Keersschierter en Pieter Janssens actieve beeldenstormers, Jan Seny jr. uit Axel nam deel aan de Beeldenstorm te Axel en in de abdij van Terhagen; Jacob Leemssen, Cornelis Matthyssone en Lieven Pit, griffier en oud-schepen van Axel, waren actief in het breken van de beelden zowel te Axel als te Hulst; Hector de Zuttere van Axel nam deel aan de Beeldenstorm in de abdij van Terhagen.

Op het eiland Walcheren, te Middelburg en te Vlissingen, werd de Beeldenstorm georganiseerd door het consistorie, te Veere was hij gepland door het consistorie maar werd hij verhinderd door het optreden van de magistraat. Te Turnhout zou het consistorie pas na de Beeldenstorm samengesteld zijn. Verschillende leden hadden aan de Beeldenstorm deelgenomen.

Er is een opvallende correlatie tussen de protestantisering en de Beeldenstorm in de zuidelijke Nederlanden.

In het zuiden van Brabant, in het grootste deel van Henegouwen, in de gehele provincies Namen en Luxemburg, waar het Calvinisme weinig of geen ingang gevonden had en geen hagepreken werden gehouden, is er geen Beeldenstorm geweest.

Op lokaal vlak is de correlatie tussen protestantisering en Beeldenstorm nog opvallender. In de kasselrij Sint-Winoksbergen hadden er geen predicationen plaats en werd er niet gestormd te Westkapel; te Kwaadieper, waar geen enkele inwoner openlijk Calvinist was; te Krochte, waar men geen enkele aanhanger van de nieuwe godsdienst kende; te Stenen; te Bieren; te Spijker, waar slechts één inwoner de preken volgde; te Armboutskapel, waar misschien vijf of zes inwoners aanhangers waren van de nieuwe godsdienst; te Groot- en te Klein-Sinten, waar geen hervormingsgezinden waren; te Houtkerke; te Bissezele; te Leberge; te Pitgam, waar slechts acht of negen inwoners regelmatig de preken bijwoonden. Te Soks, waar slechts een half dozijn inwoners de preken elders bijwoonden, zou er volgens een bron geen Beeldenstorm plaats gehad hebben maar volgens een andere bron zouden de vijf of zes hervormden van de plaats toch enige beelden gebroken hebben.

Op al deze plaatsen had men tijdig de voornaamste kostbaarheden uit de kerken verwijderd, maar dit kan niet de enige reden zijn waarom er geen Beeldenstorm plaatsvond — in vele kerken waar men eveneens tijdig kostbaarheden in veiligheid gebracht had, werd er toch gestormd, zoals bij voorbeeld te Ieper, te Gent en te Breda, of gingen de beeldenstormers op zoek naar de beelden in private woningen, zoals te Ekelsbeke, te Warhem en te Wormhout.

In de kasselrij Kassel werden geen kerken ‘gezuiverd’ ten zuidwesten van Hazebroek, er zijn echter geen inlichtingen bewaard gebleven betreffende de getalsterkte van de hervormingsgezinden aldaar. In Henegouwen, te Bergen (Mons) had er geen Beeldenstorm plaats, in deze stad had het Calvinisme geen succes onder de handelaars, er was nooit een belangrijke hervormde gemeente en er werden geen hagepredicationen gehouden.

Thans zijn sommige historici de mening toegedaan dat het opsporen van het sociaal milieu waartoe de beeldenstormers behoorden, relevant kan zijn voor het bepalen van het karakter van de Beeldenstorm.

Plaatselijke onderzoeken ingesteld aan de hand van de confiscatierekeningen bevestigen *dat veel beeldenstormers zeer geringe lieden of bezitlozen waren.*

Te Gent zijn de namen bekend van 118 beeldenstormers, die door de Gentse magistraat of door de Raad van Beroerten werden veroordeeld. Slechts 64 worden vermeld in de confiscatierekeningen, meer dan de helft, namelijk 33 waren doodarm, 11 bezaten enige meubelen, zodat men mag aannemen dat 68% van de beeldenstormers, die in de confiscatierekeningen voorkomen lompoproletariërs waren.

Te Hulst, waar de beeldenstormers geselecteerd werden door de predikant Gaspard van der Heyden, was de Beeldenstorm vooral het werk van middenstanders.

Te Breda werd het verloop van de Beeldenstorm in drie fasen ingedeeld door A. J. M. Beenakker: de fase van liet initiatief, de fase van de uitvoering en de fase van het gesprek met de overheid. Wanneer men de verdeling van de rollen over de medespelers nagaat stuit men op onlogische elementen. Vijf van de acht comploteurs lieten verstek gaan bij de uitvoering, allen behoorden tot de sociale onderlaag Twee van de veertien uitvoerders hadden enig bezit. "De derde etappe van de Beeldenstorm was echter een toonbeeld van solidariteit der klassen. De dertien afgevaardigden kwamen bijna uit alle lagen der bevolking: adel en gegoede burgerij, zeven in getal, en de sociale onderlaag van weinig of niets bezittenden, in totaal zes. Hieruit blijkt, dat het een vertekening van de werkelijkheid is te beweren, dat de Beeldenstorm uitsluitend door het proletariaat is gedragen".

Is het mogelijk door deze methode te komen tot een nauwkeurige bepaling van het karakter van de Beeldenstorm? Er zijn drie ernstige bezwaren tegen deze werkwijze om het karakter van de Beeldenstorm te bepalen.

Ten eerste, de confiscatierekeningen laten niet toe een volkomen verantwoording van het totaalbeeld te geven van het bezit der beeldenstormers, die dikwijls tijdig hun roerende goederen te gelde hadden gemaakt of bij vrienden in veiligheid hadden gegeven.

Ten tweede, de confiscatierekeningen laten niet toe uit te maken door welke motieven de veroordeelde beeldenstormer gedreven werd. Het is toch geen axioma dat een arme door geen andere dan sociale motieven gedreven kan worden. Is het aan te nemen, dat de bezitloze Waalse beeldenstormer, die te Gent psalmen zong terwijl hij de ladder aan de galg beklom en niet in gewijde aarde begraven werd omdat hij als Calvinist stierf, slechts door materialistische motieven werd gedreven, of mag men in hem toch een vroom man zien, die uit godsdienstige overtuiging aan de 'zuivering' van de kerken deelnam?

Ten derde, het zijn niet de uitvoerders die het karakter van de Beeldenstorm bepalen maar de aanstokers en de organisatoren, de radicalen en de activisten die de paapse afgoderij wilden uitroeien.

Uit allerlei details, feiten en uitlatingen, blijkt dat beeldenstormers zeker door godsdienstige motieven gedreven werden en om godsdienstige redenen handelden.

Voordat zij hun 'zuiveringswerk' begonnen en terwijl zij van de ene kerk naar de andere trokken, zongen beeldenstormers psalmen, in Den Bosch, te Gent, te Mechelen en elders. De kloosters van de bedelorden werden grondiger verwoest dan andere kloosters, omdat de kloosterlingen inquisiteurs waren of in hun sermoenen de hervormden heftig bestreden hadden.

In de Sint-Jacobskerk te Gent lieten de beeldenstormers het koorgestoelte ongeschonden, omdat het nog gebruikt zou kunnen worden wanneer hun predikanten

in het koor zouden preken.

Te Hulst kapte Jan Verschoot alleen de beelden van de preekstoel af, die naderhand nog dienst zou kunnen doen voor de hervormde predicaties.

Te Utrecht werden de rijkste kerken niet aangevallen, het ging de beeldenstormers om een preekkerk.

In de kapel van het Vleeshuis te Gent werden de beelden volgens Marcus van Vaernewijck, door de 'guesgezinde' vleeshouwers afgeworpen. In de Sint-Pietersabdij te Gent bood de abt tweemaal een som gelds om kostbare altaren te sparen, maar de leiders van de Beeldenstorm weigerden op zijn voorstel in te gaan, het ging er hun om de kerken te 'zuiveren'.

Toen de magistraat van Breda de Beeldenstorm wilde doen ophouden en verdere kerkschennis verbood, verklaarde een delegatie van de organisatoren van de Beeldenstorm dat deze voltooid moest worden, want het ging "om de vestiging" niet van een nieuwe sociale orde, maar "van de ene godsdienst".

Te Crespin verboden de beeldenstormers dat er voortaan nog missen zouden worden gecelebreerd in de kerken, zij zouden een predikant sturen uit Valenciennes. Zij verzekerden de inwoners dat zij geen vrees moesten koesteren want zij waren alleen gekomen om de kerken en de beelden aan te vallen.

Uitdrukkelijk verneemt men het doel van de Beeldenstorm uit de verklaringen van dramatis personae in het Westkwartier en ten noorden van de grote rivieren.

Te Delft verklaarden de beeldenstormers dat zij de vernielingen uitvoerden om over een gebouw te beschikken, waar zij "bedectshoofds ende buyten reghen ende wint" hun predicaties zouden kunnen houden.

Te Kassel riep de trouwe toehoorder van de hagepredicaties, de aanvoerder en animator van de beeldenstormers, Pieter van der Zoest, juichend uit nadat alles vernield was in de Sint-Pieterskerk: "ick hebbe hiernaer vijftwintich jaeren verlanght, Sint-Jan heeft ons bescreven den val van de Babyloonsche hoere, ick dancke den Heere, dat ick so langhe gheleeft hebbe om tzelve te siene".

Besluit

De Beeldenstorm is een te complex gebeuren om door een enkele oorzaak verklaard te worden. Verschillende factoren hebben in meerdere of mindere mate de Beeldenstorm beïnvloed. Tijdgenoten legden het accent op de hagepredicaties, 'la racine de tout le mal'. De hagepredicaties werden niet rechtstreeks veroorzaakt door de gezagscrisis in de Nederlanden, maar wel bevorderd door het niet toepassen van de plakaten, die de verkondiging van de hervormde godsdienst verboden en de aanhouding van de predikanten voorschreven. Door de sociaal-economische toestand was mede een gunstig klimaat geschapen voor een oproerige beweging, waaraan alle klassen van de samenleving deelnamen, zodat de Beeldenstorm geen loutere uiting van klassenstrijd genoemd mag worden.

Uit het onderzoek van de feiten blijkt dat de gang van zaken niet overal dezelfde was. Er werd gestormd in het wilde door rondtrekkende groepen, maar ook volgens planning en zelfs ordelijk door de overheid. Er werd geplunderd maar plundering werd ook verhinderd of voorkomen. De aanstokers, gangmakers, aanvoerders en uitvoerders van de Beeldenstorm waren niet overal personen van dezelfde rang en stand. Het is onmogelijk individueel uit te maken door welke motieven elke beeldenstormer gedreven werd.

Het karakter van de Beeldenstorm werd niet bepaald door de uitvoerders maar door de aanstokers, gangmakers en leiders. Het doel van al de aanstokers, gangmakers en leiders was zeker niet een hongerig proletariaat los te laten op het kerkelijk bezit om

het privaat bezit te beveiligen. *Het doel van de Beeldenstorm was de kerken te zuiveren van de afgodsbeelden, 'een gruwel in Gods ogen' en de kerken geschikt te maken voor de uitoefening van de hervormde godsdienst.* Op talrijke plaatsen hadden de hervormden vóór de Beeldenstorm de beschikking over een kerk gevraagd, op talrijker plaatsen nog werd na de Beeldenstorm in 'gezuiverde' kerken gepredikt.

Om de Beeldenstorm te doen ophouden sloot de regentes het *Accoord* van 23 augustus dat de predicaties toeliet buiten de steden, op die plaatsen waar tot dan toe gepredikt werd. Toen de stadhouders in hun respectieve gewesten tot de uitvoering van het *Accoord* overgingen, stonden sommigen, zoals Oranje en Egmont, meer toe dan de regentes veroorloofd had. Alle hervormden namen geen vrede met het *Accoord*.

Op een synode te Gent gehouden, op 1 oktober, werd een rekwes opgesteld waarin men *de koning om godsdienstvrijheid verzocht en hem daarvoor een geschenk van drie miljoen goudgulden aanbod.* Het rekwes was slechts een voorwendsel om geld te kunnen inzamelen voor troepenwerving om het bedreigde Calvinisme te hulp te komen. De gewapende opstand mislukte, de opstandelingen werden verslagen, eerst te Watrelos en te Lannoy, vervolgens te Oosterweel.

De zending van de hertog van Alva en de oprichting van een uitzonderingsrechtbank om de opstandelingen — de predikanten, de beeldenstormers en allen die de wapens tegen de koning opgenomen hadden — te bestraffen, was een tactische fout.

Toen de hertog van Alva hier aankwam hadden de hagepreken reeds opgehouden en was de rust zo goed als hersteld.

Het zal nooit mogelijk zijn een volledige lijst samen te stellen van alle beschadigde en vernielde voorwerpen door de beeldenstormers, of een nauwkeurige berekening te maken van de aangerichte schade. Uiterst zeldzaam zijn de bewaard gebleven inventarissen van de vernielingen die aan de commissarissen van de regentes en naderhand van de Raad van Beroerten werden overhandigd. In Noord-Nederland werd in 1572, in 1580 en later, nog heviger gestormd dan in 1566. Hoeveel abdijen en kloosters werden leeggeplunderd en platgebrand door de Franse revolutionairen die in ons land waren binnengevallen? Het gaat niet aan, latere schade op rekeningen van 1566 te schrijven.

Niemand zal eraan denken de rauwe verwoesting en de zinloze vernielingen van de beeldenstormers van 1566 goed te keuren. Om de Beeldenstorm te begrijpen moet men rekening houden met het religieus fanatisme, dat zowel aan roomse als aan niet-roomse zijde hoogtij vierde in de zestiende eeuw en mag men niet uit het oog verliezen, dat sommige aanvoerders en uitvoerders mensen waren, verbitterd door jarenlange ballingschap wegens hun godsdienstige overtuiging.

De Beeldenstorm was in de eerste plaats een godsdienstig fenomeen. De gezagscrisis en de ongunstige economisch-sociale toestand vigeerden overal, maar de Beeldenstorm vond hoofdzakelijk plaats in die gewesten waar de hervormde godsdienst de meeste aanhangers telde, op die plaatsen waar de hagepreken op grote schaal gehouden waren of waar de inwoners de hagepreken bijgewoond hadden.

Chronologie van de Beeldenstorm

- Zaterdag 10 aug. Steenvoorde, St.-Laurentiusklooster buiten de stad.
- Dinsdag 13 aug. Belle, St.-Antoniusklooster buiten de stad.
- Woensdag 14 aug. Longuenesse, Poperinge.
- Donderdag 15 aug. Beaupré (abdij), Belle, Berten, Beselare, Beveren a/d ijzer, Brielen, Caestre, Calonne, Dikkebus, Elverdinge, Estaires (Stegen), Festubert, Fleurbaix (Vloerbeek), Geluwe, Givenchy, Hondschote, Houtem, Komen, La Couture, La Gorgue, Laventie (Wentle), Lestrem, Lorgies, Merris, Merville (Mergem), Mesen, Meteren, Moorslede, Nieppe (Niepkerke), Nieuwkerke, Noord-Berkijn, Reningelst, Richebourg, Saily, Sint-Jan, Sint-Jans-Cappel, Steenvoorde, Steenwerk, Strazele, Terdegem, Vieille-Chapelle, Violaines, Vlamertinge, Voormezele, Waasten, Wervik, Wijtschate, Wulveringem, Zand voorde, Zillebeke, Zonnebeke.
- Vrijdag 16 aug. Adinkerke, Alveringem, Bambeke, Bondues, Croix, Esquelbecq (Ekelsbeke), Flers, Herzele, Hooglede, Houtkerke, Ieper, Killem, Lannoy, Ledringem, Leen, Linselles, Marcqen-Baroeul, Marquette, Menen, Merville, Nouveaux, Oeren, Oost-Cappel, Ramskapelle, Rexpoede, Roubaix, Sint-Kathelijne-Cappel, Sint-Winoksbergen, Staden, Staple, Stuvekenskerke, Ter Duinen (abdij), Tourcoing, Vinkem, Wallon-Cappel (Walskapel), Wasquehal, Wattrelos, Westouter, Westrozebeke, Wormhout, Wulveringem, Zoutenaai, Zonnebeke, Zuid-Berkijn.
- Ca. 15 aug. (16-17) Armentiers, Arneke, Bavinchove, Boeschepe, Bollezele, Borre, Broekkerke, Dranouter, Ebblingem, Eke, Erkengem, Givelde, Hardifort, Hazebroek, Honddegem, Kassel, Leffrinckoucke, Loos, Merkegem, Mesen, Ochtezele, Oudezele, Oxelare, Pene, Pradelles, Quesnoy-sur-Deule, Roesbrugge, Rubroek, Sint-Maria-Cappel, Sint-Sylvester-Cappel, Socx, Tetegem, Uxem, Wemaars-Cappel, Winnezele, Zeggens-Cappel, Zermezele, Zuidkote.
- Zaterdag 17 aug. Broxele, Buysscheure, Fleurbaix (Vloerbeek), Gas, Godewaarsvelde, Kortemark, Lederzele, Lo, Markegem, Merkem (abdij), Millam, Noord- en Zuidpene, Sint-Winoksbergen, Stavele, Volkerinkhove, Watten (abdij), Wevelgem, Wulverdinge.
- Zondag 18 aug. Diksmuide (Oudenaarde).
- Maandag 19 aug. Moeskroen, Ronse.

Dinsdag, 20 aug. Antwerpen, Ronse, Walem.

Woensdag

21 aug. Gemeenten rondom Antwerpen (Deurre, Herniksem, e.a.), Lier.

Donderdag 22 aug. Arnemuiden, Breda, Den Bosch, Emelgem, Gent, Ingelmunster, Middelburg.

Ca. 22 aug. Biggekerke, Bottinge, Koudekerke, Popkensburg, Roppendamme, Schellacht, Serooskerke, Oost- en West-Souburg, Waterlooswerve, Zandijk, Zoutelande.

Ca. 22 aug. Vlissingen.

Vrijdag Amsterdam, Breda, Deinze, Den Bosch,

23 aug. Doornik, Drongen, Heusden, Isegem, Lange mark, Mariakerke (hij Gent), Mechelen, Melle, Oekene, Petegem, Roeselare, Rumbeke, Turnhout, Zomergem.

Zaterdag Astene, Delft, Den Bosch, Havinnes, Kain,

24 aug. Luingne, Nazareth, Mont-de-la-Trinité (thans Mont-Saint-Aubert), Mourcourt, N.-D.-au-Bois, Obigies, Oostwinkel, Oudenaarde, Ramecroix, Utrecht, Valenciennes, Vinkt, Zeveren.

Ca. 24 aug. Beerse, Geel, Gierle, Grobbendonk, Oostmalle, Postel, Westmalie.

Axel, Beoostenblij, Chateau-l'Abbaye, Delft,

Zondag

25 aug. Denain (abdij), Den Bosch, Den Haag, Fontenelles (abdij), Hasnon, Heenvliet, Leiden, Marchiennes, Marly, Saint-Amand, Saint-Saulve, Terhagen (abdij), Utrecht, Vremdijk, Zaamslag, Zuiddorpe.

Ca. 25 aug. Edelare, Ename, Etikhove, Kerkerke, Kwaremont, Leupegem, Maarke, Mater, Melden, Michelbeke, Nederename, Nukerke, Rozebeke, Schorisse, Sint-Blasius-Boekel, Sint-Denijs-Boekel, Sint-Maria-Horbeke, Volkegem, Voorburg, Wassenaar, Weider, Zulzeke.

Maandag Aubry, Brielle, Cateau-Cambrésis, Crespin,

26 aug. Heenvliet, Hérin, Hulst, Leiden, Marchiennes, Onnaing, Quarouble, Raismes (abdij van Vicoigne), Utrecht.

Dinsdag Edingen, Herne.

27 aug.

Augustus z.d. Eindhoven (enkele dagen na de Beeldenstorm te Den Bosch), Helmond (na de Beeldenstorm te Den Bosch).

Donderdag Brielle, Warhem.

5 sept.

Vrijdag Leeuwarden.

6 sept. Dinsdag- woensdag	Ekelsbeke.
10-11 sept. Zaterdag 14 sept.	Culemborg, Everdingen, Honswijk, Winsum, Zijderveld.
Maandag 16 sept.	Batenburg, Borgharen, Horsen.
Woensdag 18 sept.	Groningen.
Zaterdag 21 sept.	Elburg.
Zondag 22 sept.	Harderwijk.
Woensdag 25 sept.	Vianen.
Donderdag- vrijdag 26-27 sept.	Amsterdam.
Zondag 29 sept.	Maastricht.
September	z.d. Bedurn, Garreisweer, Garsthuizen, Loppersum, Obergum, Oosternieland, Saxum.
Zaterdag 5 okt.	Venlo.
Dinsdag 8 okt.	Asperen.

Bibliografie

De beperkte plaatsruimte liet het opnemen niet toe van al de geraadpleegde publicaties. Voor hoofdstuk I werd een keuze gedaan, voor hoofdstuk II werd gestreefd naar volledigheid, voor hoofdstuk III komen uiteraard al de eerder versnelde publicaties in aanmerking.

Afkortingen

AGN. : Algemene Geschiedenis der Nederlanden, onder redactie van J. A. Van Houtte e.a.

ASEB. : Annales de la Société d'Emulation de Bruges.

BCRH. : Bulletin de la Commission Royale d'Histoire.

BGN. : Bijdragen tot de Geschiedenis van de Nederlanden.

BMFIG. : Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht.

BSHPF. : Bulletin de la Société d'Histoire du Protestantisme Français.

EERSTE HOOFDSTUK

J- N. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK en J. LINDEBOOM, Handboek der Kerkgeschiedenis 2 ('s Gravenhage 1946).

P. J. BLOK, Geschiedenis van het Nederlandsche Volk 2 (Leiden 1924₃).

W. BRULEZ, De opstand van het industriegebied in 1566 in: Standen en Landen 4 (Brussel 1952).

J. DECAVELE, De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1565). (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, jg. 37, 1975, nr. 76) (Brussel 1975).

120 121

E. DE MOREAU, Histoire de l'Eglise en Belgique 5 (Brussel 1952).

M. DIERICKX, De eerste jaren van Filips II, 1555-1567, in: AGN 14 (Utrecht 1952).

H. A. ENNO VAN GELDER, Van Beeldenstorm tot Pacificatie. Acht opstellen over de Nederlandse revolutie der zestiende eeuw (Amsterdam 1964).

P. GAIFFIER, Chronique 1566-1568. Uitg. door A. L. E. Verheyden, in: BCRH 119, 1954.

P. GEYL, Geschiedenis van de Nederlandse Stam 1 (Amsterdam 1948).

L. KNAPPERT, Het ontstaan en de vestiging van het protestantisme in de Nederlanden (Utrecht 1924).

E. KUTTNER, Het Hongerjaar 1566 (Amsterdam 1949).

M. LEBLANC, Les prédicants Calvinistes et leur rôle dans les Pays-Bas de 1559 à 1567 (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit van Brussel, 1950).

J. LINDEBOOM, De confessioneele ontwikkeling der reformatie in de Nederlanden (Kerkhistorische studiën behorende bij het Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis 3) ('s Gravenhage 1946).

W. J. NUYENS, Geschiedenis der Nederlandsche Beroerten in de XVIe eeuw 1 en 2 (Amsterdam 1866-1867).

H. PIRENNE, Histoire de Belgique 3 (Brussel 19233).

R. R. POST, Handboek van de Kerkgeschiedenis 3 (Nijmegen 1963).

J. PRESSER, De Tachtigjarige Oorlog (Amsterdam 19634).

F. RACHFAHL, Wilhelm von Oranien und der Niederländische Aufstand 1 en 2

(Halle 1906).

J. ROELINK, Het Calvinisme in: AGN 4 (Utrecht 1952).

J. ROELINK, Bij de herdenking van het Wonderjaar 1566-1966 in: BGN (1966).

J. ROELINK, De Nederlandse Opstand een klassenstrijd? in: Kritisch kwintet: Historische opstellen (Amsterdam 1964).

L. J. ROGIER, Geschiedenis van het Katholicisme in Noord- Nederland in de 16e en 17e eeuw (Amsterdam 1947r).

J. en A. ROMEIN, De Lage Landen bij de zee (Utrecht 1940).

E. SCHOLLIERS, De levensstandaard in de XVe en XVIe eeuw te Antwerpen (Antwerpen 1960).

M. L. VAN DEVENTER, Het jaar 1566 ('s Gravenhage 1856). P. J. VAN HERWERDEN, Bij de oorsprong van onze onafhankelijkheid (Groningen 1947).

122 J. A. VAN HOUTTE, Economische en sociale geschiedenis van de Lage Landen (Antwerpen 1964).

R. VAN ROOSBROECK, Vlaanderen in de zestiende eeuw in: Geschiedenis van Vlaanderen 4 (Antwerpen 1937).

I. SCHOFER, De Opstand in de Nederlanden, 1566-1609 in: Winkler Prins, Geschiedenis der Nederlanden 2 (Amsterdam 1977). F. STRADA, Histoire de la guerre des Pays-Bas (Franse vertaling van P. Du Ryer) 1 (Brussel 1793).

J. VAN VLOTEN, Nederlands opstand tegen Spanje (Haarlem 1856).

H. VAN DER WEE, De economie als factor bij het begin van de Opstand in de Zuidelijke Nederlanden in: Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden 83 (1969).

H. VAN DER WEE, La réforme protestante dans l'optique de la conjoncture économique et sociale des Pays-Bas méridionaux au XVIe siècle, Sources de l'histoire religieuse de la Belgique, Moyen-âge et Temps Modernes [Bibliothèque de la revue d'Histoire ecclésiastique 47 (Leuven 1968)].

T. WITTMAN, Les Gueux dans 'les bonnes villes' de Flandre (Budapest 1969).

A. WYFFELS, De graancrisis en de houding van stad en staat in Vlaanderen op de vooravond van de Beeldenstorm in: De Leie-gouw 12 (1970).

TWEEDE HOOFDSTUK

J. BAALBERGEN, In hoeverre is de houding van de Calvinisten te Gent tijdens het Wonderjaar 1566-1567 beïnvloed door het Calvinistisch recht van verzet (Doctoraal scriptie V.U. Amsterdam, 1972). M. BACKHOUSE, Beeldenstorm en Bosgeuzen in het Westkwartier (1566-1568) in: Handelingen van de Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk, nieuwe reeks 38 (1971).

M. BACKHOUSE, Documenten betreffende de godsdienststoebelen in het Westkwartier: Jan Camerlynck en tien zijner gezellen voor de Ieperse vierschaar (1568-1569) in: BCRH. 138 (1972).

P. BEUZART, Les heresies pendant le Moyen-âge et la Réforme jusqu'd la mort de Philippe II, 1598, dans la région de Douai, d'Arras et au gays de l'Alleu (Le Puy 1912).

P. BEUZART, La Réforme dans les environs de Lille, spécialement Armentières, en 1566 in BSHPF. (1929).

O. BLED, Les évêques de Saint-Omer (1553-1619). Troubles religieux au diocèse de Saint-Omer en 1566 in: Mémoires de la société de antiquaires de la Morinie 25 (1899).

R. BOUCQUEY, De Hervorming in de kasselrij Ieper van 1522 tot 1576 (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit van Leuven, 1971).

Cort Verhael van 't ghone binnen de stadt van Ypre en daer omtrent ghepasseert is de religie aengaende, tzijdert juny 1566 tot omtrent half ougst 1567. Uitg. door F. van de Putte, in: ASEB 6 (1844).

A. M. COULON, Histoire de Mouscron 2 (Kortrijk 1891).

Edm. DE COUSSEMAKER, Troubles religieux dut XVIe siècle dans la Flandre maritime (1550-1570), 4 delen (Brugge 1876).

O. DE LAEY, Geschiedkundige aantekeningen over Hooglede (Roeselare 1902).

M. C. DE LAROIÈRE, Histoire des troubles religieux au XVIe siècle, dans le nord de la France et particulièrement dans la Flandre maritime (Brussel 1863).

G. DES MAREZ, Documents relatifs aux excès commis á Ypres par les iconoclates les 15 et 16 aout 1566 in: BCRH 7 (1897) en 89 (1925).

I. L. A. DIEGERICK, Documents du XVIe siècle concernant les troubles religieux, faisant suite à l'inventaire des chartes, 4 delen (Brugge 1874-1877).

M. DIERICKX, De Beeldenstorm in Frans-Vlaanderen in: Ons Erfdeel, jg. 10, nr. 2 (1966).

B. H. DOCHY, Geschiedenis van de stad Roeselare vanaf de oudste tijden tot heden (Roeselare 1949).

J. EPINOY, Chronike van Elverdinghe. Uitg. door P. de Stoop in: ASEB. 12 (1863).

EUGENE, Dom, Troubles du XVIe siècle au pays de Lalleu, Is Estaires, Merville et La Gorgue, in: Annales du comité flamand de France 17 (1888).

P. FAVOREL Geschiedenis van de Gulden bergabdij te Wevelgem (Kortrijk 1957).

Ch.-L. FROSSARD, Le Protestantisme dans la Flandre française in: BSHPF. 2de reeks, 5 (1857).

Ch.-L. FROSSARD, Le réforme dans le Cambrésis au XVIe siècle in: BSHPF. 2de reeks, 3 (1855).

124 P. HEINDERYCKX, jaerboeken van Veurne en Veurneambacht. Uitg. door E. Ronse in: Recueil de chroniques, chartes et autres documents concernant l'histoire et les antiquités de la Flandre occidentale reeks 1, 20 (Veurne 1853).

J. LAMBRECHT, De Geuzenstormen rond de proostdij van Voormezele (1566-1584), in: Studies opgedragen aan Z. E. 1-1. Michiel English (Brugge 1952).

L. MESSIAEN, Histoire chronologique, politique et religieuse des seigneurs et de la ville de Commines 2 (Kortrijk 1894).

Omstandig verhael der religieberoerten en kerkschendingen binnen en omtrent de stad Rousselare (1566). Uitg. door A. van den Abeele in: Oud en Nieuw (1867).

H. VAN NIEROP en M. WAGENAAR, Beeldenstorm en Opstand in Amsterdam, 1566-1567 (Historisch Seminarium van de Stedelijke Universiteit van Amsterdam, Werkschrift 6, 1973).

J. OPDEDRINCK, Poperinghe en omstreken tijdens de godsdienstberoerten der XVIe eeuw (Brugge 1898).

Relation contemporaine des troubles religieux, 1566. Uitg. door A. Angillis in: ASEB. 3de reeks 2 (1867) en 7 (1872). REMBRY-BARTH, Histoire de Menin 4 (Brugge 1881).

Ch. ROUSSEL-DEFONTAINE, Histoire de Tourcoing (Rijsel 1855).

E. TRELCAT, Histoire de l'abbaye de Crespin (Parijs 1923).

E. VANDEN BUSSCHE, Histoire de Rousbrugge-Haringhe (Gent 1866).

E. VANDEN BUSSCHE, Histoire de Vlamertinghe, une des huit paroisses de Veurneambacht (Brugge 1879).

F. WYNCKIUS, Geusianismus Flandriae occidentalis. Uitg. door Ch. van de Putte (Brugge 1841).

G. D. DE AZEVEDO, Deductie ende relaes van den staet van Mechelen ten tijde der

eerste beltstormerye ende troublen (Leuven 1770).

A. J. M. BEENAKKER, Breda in de eerste storm van de opstand. Van ketterij tot Beeldenstorm (1545-1569) (Tilburg 1971).

A. BERGMANN, Geschiedenis der stad Lier (Lier 1873).

P. J. BRAND, De Beeldenstorm en de religietroebelen in Hulst in augustus 1566 in: Jaarboek van de Oudheidkundige kring 'De Vier Ambachten' 1965-1967).

A. CASSIMAN, Geschiedenis der stad Deinze in: Bijdragen tot de geschiedenis der stad Deinze en van het land van Leie en Schelde 20 en 21 (1953-1954).

P. CUYPERS VAN VELTHOVEN, Documents pour servir á l'histoire des troubles religieux du XVIe siècle dans le Brabant septentrional. Bois-le-Duc (1566-1570) (Brussel 1858).

J. DE BROUWER, Bijdragen tot de geschiedenis van het godsdienstig leven en de kerkelijke instellingen in het land van Aalst tussen 1550 en 1621 volgens de dekanale bezoeken (Aalst 1961).

J. DECAVELE, De reformatorische beweging te Axel en Hulst (1556-1566) in: BGN 22 (1968-69).

J. DECAVELE, Het religieus-politiek conflict in de kasselrij van de Oudburg tussen 1534 en 1584 (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit van Leuven 1965).

M. DELMOTTE, Het Calvinisme in de verschillende bevolkingslagen te Gent (1566-1567) in: Tijdschrift voor Geschiedenis (jaargang 79, 1963).

M. DELMOTTE, Sociale aspecten van het Calvinisme te Gent (1566-1567) (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit van Gent, 1959).

J. C. H. DE PATER, De Opkomst en de Ondergang van het Calvinisme in de stad Doornik ('s Gravenhage z.j.).

J. DESILVE, Le protestantisme dans la seigneurie de Saint-Amand de 1562 á 1584 (Valencijn 1910).

V. FRIS, Les chefs de l'iconclastie gantoise en 1566 in: Bulletin der Maatschappij van Geschied- en Oudheidkunde te Gent 19e jaarg. (1911).

V. FRIS, Notes pour servir á l'Histoire des Iconoclastes et des Calvinistes á Gand de 1566 á 1568 in: Handelingen der Maatsch. van Geschied- en Oudheidk. te Gent 9 (1909).

V. FRIS, Een treurige bladzijde in de Gentsche Kunstgeschiedenis in: Bulletin der Maatsch. van Geschied- en Oudheidk. van Gent 19e jaarg. (1911).

A. HALLEMA, Wording en lotgevallen van het protestantisme te Breda tot de komst van Alva op 30 juni 1568 in: Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis nieuwe reeks 38 (1951). •

A. HOCQUET, Tournai et le Tournais au XVIe siècle (Brussel 1906).

L. G. A. HOUBEN, Geschiedenis van Eindhoven 1 (Turnhout 1890).

D. JACOBS, Het Wonderjaar te Gent, juni 1566 - april 1567 in: Tijdspiegel (1906).

E. JANSSENS, Les premiers développements du protestantisme dans les Pays-Bas et la prise d'Audenarde par les gueux des bois (Luik 1951).

Justification du magistrat de Gand concernant les troubles religieux (30 juin 1566 -- 7 mai 1567). Uitg. door D. van de Castele in: Annales de la société d'Emulation de la Flandre occidentale 3de reeks, 4 (1869).

P. J. LE BOUCQ, Histoire des troubles advenus à Valenciennes. Uitg. door A. P. L. de Roubaulx de Soumoy (Brussel 1864).

W. MEINDERSMA, De reformatorische beweging der XVIe eeuw te 's Hertogenbosch in: Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis nieuwe reeks, 7 (1910).

Mémoire justificatif du magistrat d'Audenarde sur les troubles arrivés en cette ville en 1566. Uitg. door D. J. van der Meersch (Gent 1842).

- Mémoire justificatif du magistrat de Malines in: BCRH. Iste reeks, deel 13 (1847).
- Mémoire justificatif du magistrat de Renaix. Uitg. door M. H. Raepsaet in: *Messenger des sciences historiques* (1853).
- PASQUIER DE LE BARRE et NICOLAS SOLDOYER, Mémoires pour servir à l'histoire de Tournai (1565-1570). Uitg. door A. Pinchart (Brussel 1859-1865).
- Ch. PAILLARD, Papiers d'état et documents inédits sur l'histoire de Valenciennes au XVIe siècle in: *Memoires historique de Valenciennes* 5 en 6 (Valencijn 1878-1879).
- F. PRIMS, *Antwerpiensia* 1940 14de reeks (Antwerpen 1941).
- F. PRIMS, *Het Wonderjaar* (Antwerpen 19412).
- L. ROBIJN, *Historie van den oorsprong, voortgang en ondergang der kettertje binnen en omtrent Oudenaerde* (Gent 1721).
- C. M. ROOZE-STOUTHAMER, *De hervorming in Zeeland-Bewesterschelde*.
Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit van Gent - schriftelijke inlichtingen door de auteur medegedeeld.
- M. RYCKAERT, *Een Beeldenstorm in de kerk van Oostwinkel op 23 augustus 1566* in: *Appeltjes van het Meetjesland* 7 (1957).
- J. SCHEERDER, *Het Wonderjaar te Gent 1566-1567*. Onuitgegeven proefschrift, Universiteit van Leuven (1971).
- E. VAN AUTENBOER, *Het Wonderjaar te Mechelen*. Onuitgegeven proefschrift, Universiteit van Leuven (1943).
- E. VAN AUTENBOER, *Uit de geschiedenis van Turnhout in de 16e eeuw: Voorbereiding, uitbarsting en gevolgen van de Beeldenstorm (1566)* in: *Taxandria* nieuwe reeks, 40 en 41 (1968- 1969).
- P. VAN BUTSELE, *De Beeldenstorm en zijn nasleep* in: *Annalen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Ronse* 15 (1966).
- Ph. en C. VAN CAMPENE, *Dagboek. Verhaal der gebeurtenissen voorgevallen te Cent sedert het begin der godsdienstberoerten tot het jaar 1571*. Uitg. door F. de Potter (Gent 1870).
- L. J. A. VAN DE LAAR, *De Beeldenstorm te Den Bosch* (Manuscript door de auteur welwillend medegedeeld).
- L. VAN LERBERGHE en J. RONSSE, *Audenaardsche Mengelingen* 2 en 3 (Oudenaarde 1846-1848).
- j. VAN DEN VIVERE, *Chronijcke van Ghendt*. Uitg. door F. de Potter (Gent 1885).
- G. VAN HAECHE, *Kroniek over de troebelen van 1565 tot 1574 te Antwerpen en elders* 1. Uitg. R. van Roosbroeck (Antwerpen 1929).
- R. VAN ROOSBROECK, *Het Wonderjaar te Antwerpen (1566/1567)* (Antwerpen 1930).
- R. VAN UYTVEN, *Invloeden van het sociale en professionele milieu op de godsdienstkeuze: Leuven en Edingen*. In: *Bronnen voor de religieuze geschiedenis van België, Middeleeuwen en Moderne Tyden* (Bibliothèque de la revue d'Histoire ecclésiastique, fase. XLVII (Leuven 1968).
- M. VAN VAERNEWIJCK, *Van die beroerlicke tijden in de Nederlanden en voonamelick binnen Ghendt, 1566-1568*. Uitg. door F. van der Haeghen 5 delen (Gent 1872-1881).
- Verhaal van de Beeldenstorm te 's Hertogenbosch* in: *Kronijk van het Historisch Genootschap te Utrecht* (1857).
- L. M. VERSEPUT, *Godsdienstige beroerten op Schouwen-Duiveland, 1566-1567* in: *Zeeuws Tydschrift* 15 (1965).
- A. M. C. ASCH VAN WIJK, *Bescheiden betreffende het eerste tijdvak van de geschiedenis der hervorming in de stad en provincie Utrecht, 1544-1566* in: *Kronijk*

- van het Historisch Genootschap te Utrecht (1851).
- W. BAX, Het protestantisme in het bisdom Luik en vooral te Maastricht 2 ('s Gravenhage 1941).
- H. BRUGMANS, Geschiedenis van Amsterdam 2 (Amsterdam 1930).
- J. W. C. CAMPAN, Hagepreken en Beeldenstorm 1566 in: Jaarboekje van Oud-Utrecht (1949).
- Corpus iconoclasticum. Documenten over de Beeldenstorm van 1566 in de Bourgondische monarchie. Uitg. onder toezicht van J. C. J. Kleijntjens en H. E. M. Huijbers. 1 Haarlem J. C. J. Kleijntjens en B. Becker; 2 Nijmegen F. van Hoeck (Tilburg 1929).
- J. DE HULLU, Bescheiden betreffende de hervorming in Overijssel (Deventer 1899).
- J. DE HULIU, Bijzonderheden uit de hervormingsgeschiedenis van Overijssel in: Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis nieuwe reeks 1 (1900).
- O. J. DE JONG, De Reformatie te Culemborg. (Assen 1957).
- A. C. DUKE, An enquiry into the troubles of Asperen in 1567 in: BMHG. 82 (1968).
- A. C. DUKE en D. H. A. KOLFF, The time of troubles in the country of Holland, 1566-1567 in: Tijdschrift voor Geschiedenis jaargang 82 (1969).
- S. ELTE, Bijdragen betreffende de hervorming in Zwolle in: BMHG. 58 (1937).
- R. ELZEVIER, De Beeldstorm te Leiden in: Kerkhistorisch Archief 3 (Amsterdam 1862).
- J. HABETS, Geschiedenis van het tegenwoordig bisdom Roermond 2 (Roermond 1890).
- C. HILLE RIS LAMBERS, De kerkhervorming op de Veluwe 1523-1578 (Barneveld 1870).
- D. HOEK, Adriaan Menninck, beeldenstormer en watergeus Zuid-Hollandse Studiën 8 -(1959).
- J. C. J. KLEIJNTJENS en J. W. C. CAMPAN, Bescheiden betreffende den Beeldenstorm van 1566 in de stad Utrecht in: BMHG. 53 (1932).
- J. C. J. KLEIJNTJENS, Stukken betreffende ketterij en Beeldenstorm te Venlo in: BMHG. 56 (1935).
- J. C. J. KLEIJNTJENS, Beeldenstorm in Groningen en in de Ommelanden in: Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht 67 (1948).
- L. KNAPPERT, De opkomst van het protestantisme in een Noord-Nederlandsche stad. Geschiedenis van de hervorming binnen Leiden (Leiden 1908).
- D. H. A. KOLFF, Libertatis ergo. De beroerten binnen Leiden in de jaren 1566 en 1567 in: Leids Jaarboekje (1966).
- I. LE LONG, Historische beschrijving van de Reformatie der stad Amsterdam (Amsterdam 1729).
- L. J. REAEL, Amsterdamsche gedenkschriften 1542-1567 int BMHG. 17 (1896).
- J. SMIT, Den Haag in den geuzentijd (Den Haag 1922).
- 129
- J. SMIT, Hagepredicaties en Beeldenstorm te Delft 1566-1567 in: BMHG. I).
- J. SOUTENDAM, Beeldstormerij te Delft in augustus en oktober 1566 in: Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde 2de reeks, 9 (1877).
- W. TROOST en J. J. WOLTJER, Brielle in hervormingstijd in: Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden 87 (1972).
- Utrechtsche kroniek over 1566-1576. Uitg. door H. Brugmans in: BAHIG. 25 (1904).
- A. VAN HULZEN, Utrecht in 1566 en 1567 (Groningen 1932).
- J. S. VAN VEEN, Bijdragen tot de geschiedenis der hervorming in het Overkwartier van Gelderland 1543-1568 in:., Publications de la société historique et archéologique

dans Je Limbourg (1905, 1908 en 1917).

J. VAN VLOTEN, Pièces concernant les troubles du 16e siècle dans le pap de Limbourg 1567-1569 in: Publ. soc. hist. et archéol. dans le Limbourg (1872).

J. VAN VLOTEN, Stukken betrekkelijk de hervormingsberoerten te Utrecht in 1566 en 1567 in: Kronijk van het Historisch Genootschap te Utrecht (1858).

Verbalen van de commissarissen in de troubles de annis 1567-1568. Uitg. door F. van Kinschoot in: Codex Diplomaticus 2 2^e stuk (Hist. Genootschap Utrecht, 1853).

I. M. P. A. WILS, Beeldenstorm te Heenvliet in: Bijdragen tot de geschiedenis van het bisdom Haarlem 54 (1936).

I. M. P. A. WILS, De Reformatie en Beeldenstorm in Den Briel in: Bijdr. tot de gesch. van het bisdom Haarlem 56 (1938).

J. J. WOLTJER, Beeldenstorm in Leeuwarden in: Spiegel Historiae 4e jaargang (1969).

J. J. WOLTJER, Friesland in Hervormingstijd (Leiden 1962).

DERDE HOOFDSTUK

P. BEUZART, Le culte des Images et la Réforme dans les Pays-Bas in: Bulletin de la société d'histoire du protestantisme beige (Brussel 1913).

E. C. G. BRUENNER, Die dinische Verkehrssperre und der Bildersturm in den Niederlanden im Jahre 1566 in: Hansische Geschichtsblätter jaargang 53, deel 33 (1928).

J. CRESPIEN, Histoire des Martyrs (Genève 1597). O. J. DE JONG, Beeldenstormen in de Nederlanden Oratie (Groningen 1964).

M. DIERICKX, De Beeldenstorm in de Nederlanden in: Streven, jaargang 19 (1966).

F. DUSSELDORPIUS, Annales (1566-1616). Uittreksel door R. Fruin in: Werken van het Historisch Genootschap te Utrecht, 3e serie, 1(1894).

P. GEYL, De Beeldenstorm; in: Figuren en Problemen I (Amsterdam 1964).

J. KAUFMANN, Ueber die Anfänge des Bundes der Adelichen und des Bilderstürmers (Bonn 1889).

Ph. MARNIX VAN SINT-ALDEGONDE, Van de beelden afgheworpen in de Nederlanden in Augusto 1566 en Vraye narration et apologie des choses passées au Pays-Bas, touchant le Fait de la Religion en l'an MDLXVI (1566), Uitg. door J. J. van Toorenebergen in: Ph. van Marnix van Sint-Aldegonde, godsdienstige en kerkelijke Geschriften ('s Gravenhage 1871).

J. F. LE PETIT, La grande chronique ancienne et moderne de Holland en Zélande etc. 2 (Dordrecht 1601).

J. SCHEERDER, Le mouvement iconoclaste en 1566 fut-il spontané ou prémédité? in: Annales de la Fédération archéologique et historique de Belgique 33e session 2 (Doornik 1952).

C. VAN DER HEYDEN, Corte instructie ende onderwijs, hoe een iesghelic mensche met God, ende zijnen evennaeste schuldigh es, ende behoort te leven. Uitg. door F. Pijper in: Bibliotheca reformatoria neerlandica 4 ('s Gravenhage 1906).

E. VAN METEREN, Historie der Nederlandscher ende haerder naburen oorlogen ende geschiedenissen ('s Gravenhage 1614).

J. ANASTASIUS VELDANUS, Der Leken Wechwijser. Uitg. door F. Pijper in Bibliotheca Reformatoria neerlandica 4 ('s Gravenhage 1906).

INDEX VAN PERSOONS- EN PLAATSNAMEN

Cursief gezet de namen van beeldenstormers en van plaatsen waar de Beeldenstorm plaats vond, ook vreedzaam. 'P' achter de naam betekent predikant, 'C' betekent lid van het consistorie.

- AALST, kasselrij, 56, 59.
 AALST, stad, 14.
 AALEER, 47.
 Ackermans, Clemens, 63.
 ADINKERKE, 27, 117.
 Adriaensz., Jaspar, 77.
 Affligem, abdij, 12.
 Algoet, Frans Antoon, bijgenaamd de Swarte, P., 31, 32, 33, 34, 106, 107.
 ALLEU, land van, zie Vrij Leen Land.
 AIva, Fernando Alvarez de Toledo, hertog van, 115
 ALVERINGEM, 27, 117.
 AMENGIJS, 58.
 AMSTERDAM, 74, 79-81 82, 119, 120.
 Anchin, 49, 51.
 Andries, Anthonis, 30.
 ANTWERPEN, 13, 14, 15, 16, 18, 37-41, 42, 44, 15, 59, 62, 63, 64, 65, 68, 71, 74, 79, 100, 118.
 Arentsz., Jacob, 88.
 Arentsz., Jan, P., 88, 108.
 ARMBOUTSKAPEL, 110.
 ARMEN TIERS, 20, 24, 26, 30, 33, 35, 107, 108, 109, 118.
 ARNEKE, 21, 23, 118.
 ARNEMUIDEN, 71, 118.
 ARNHEM, 85.
 ARTES1e, 18, 19, 24, 26, 108.
 ASPEREN, 18, 82, 101, 120.
 ASTENE, 47, 119.
 A UBRY , 54, 119.
 AXEL, 68-70, 101, 108, 109, 119.
- Backeler, Anthonis, 64.
 Backereel, Pieter, 57.
 Backerzele, Jan van Casembroot, heer van, 59.
 BAMBEKE, 22, 23, 117.
 Bart, Allart, C., 109.
 BATENBURG, 87, 120.
 BAVINCHOVE, 21, 118. Beaupré, abdij (bij La Gorgue), 20, 117.
 Beaupré, abdij (bij Geraardsbergen), 59.
 Beccu, Jacques, C., 108.
 BEDUM , 95, 101, 120.
 Beeckmans, Hendrik, 62.
 Beenakker, A. J. M., 110.

BEERSE, 63, 119.
 Behagle, Antoine, C., 108.
 BELLE, kasselrij, 19, 20, 23, 24, 31, 100.
 BELLE, stad, 19, 23, 24, 28, 106, 107, 108, 117.
 Bellechiere, Jacob, 33.
 BEOOSTENBLIJ, 69, 119.
 BERCHEM (Oudenaarde), 58.
 BERGEN (Mons), 10, 110.
 Berghe, graaf van den, 42.
 Berlaymont, Charles, graaf van, 9.
 Bernsz., Jan, 84.
 BERTEN, 24, 117.
 BESELA RE, 29, 33, 117.
 BETHUNE, kasselrij, 26.
 BEVEREN a/d ijzer, 117 Beyens, Dominicus, 66.
 BIEREN, 110.
 BIGGEKERKE, 72, 118.
 BISSEZELE, 110.
 Blanchaert, Jacob, 47.
 Bled, O., 20.
 BLARINGEM, 21.
 Blois van Treslong, Willem, 72, 73, 78.
 BOESCHEPE, 21, 118.
 BOESEGE, 21.
 BOLLEZELE, 21, 118.
 BONDUES, 35, 117.
 BORGHAREN, 87, 120.
 BORRE, 21, 118.
 BOTTINGE, 72, 118.
 Bouchout, Andries, 29. Bourgondië, Adolf van, heer van Wakken, 44, 46.
 Bousse, Anus, 44.
 BOUVIGNIES, 51.
 BRABANT, 17, 109.
 Braem, Mathieu, C., 108.
 Braems, Jehan, 20.
 BREDA, 63-65, 101, 110, 111, 113, 118, 119.
 Brederode, Hendrik, heer van, 15, 42, 81.
 BRIELEN, 26, 28, 29, 33, 106, 117.
 BRIELLE, 72-74, 100, 101, 119, 120.
 BRILLON, 51.
 BROEKKERKE, 23, 101, 118.
 BROKZELE, 21, 118.
 Broucq, Jacques, C., 109.
 BRUGGE, 13, 14, -34.
 Brüner, E. 101.
 Brunswijk, Erik van, 86.
 BRUSSEL, 19, 15, 52, 59.
 BUYSSCHEURE, 21, 118.

 Cabillau, Hector, C., 108.

CAESTRE, 24, 117.
 CALONNE, 117.
 Camerlynds, Jan, 27, 101, 107.
 Camleille, Henry, C., 108.
 CATEAU-C.AMBRESIS, 9, 12, 16, 54, 101, 108, 119.
 Cater, Dirk, 82,83, 84.
 Caulier, Philippe, C., 108.
 Château-l'Abbaye, abdij, 49, 119.
 Clough, Richard, 38.
 Cools, Gijsselbrecht, 43.
 Cornelisz., Andreas, P., 73.
 Cornelisz., Eeuwout, 72, 73.
 Cornille, P., 108.
 Mahieu, 29.
 Cosijnsz., Jacob, 83, 84.
 Coltrell, Jean, C., 108.
 Crameillon, Collin, 53.
 CRESPIN, 49, 53, 113, 119.
 Crespin, J., 98.
 Creton, Noël, C., 108
 CROIX, 35, 117.
 CULEMBORG, 82, 85-87, 101, 120.
 Culem borg, Floris van Pallant, graaf van, 14, 42, 85, 86.

Dam, Jan, 95.
 Dandelot, Pierre, 100.
 DanieIsz., Aart, 72.
 Dauxy, Jacques, 46, 47, 48.
 De Billemont, Claude, heer van Bermont, 42.
 De Bray, Guy, P., 52.
 De Buyzere, Jacob, P., 19, 20, 23, 25, 29, 106, 107.
 Decavele, J. 70.
 De Guyon, Féry, 49, 51.
 De Hames, Nicolas, 14.
 DEINZE, 46, 47, 48, 119.
 De Jong, O. J., 85.
 De Keersschietter, Pieter, C., 109. De Kneccq, Jacques, C., 108.
 De la Barre, Ferdinand, heer van Moeskroen, 100, 103.
 De le Becque, Antoine, C., 20, 108.
 DELFT, 74-76, 77, 78, 100, 113, 119.
 De Longueval, Robert, beer van Warlaing, 51.
 Denain, abdij, 119.
 DEN BOSCH, 65-67, 68, 112. 118, 119.
 DEN HAAG, 76-78, 100, 119.
 De Nielles, Charles, P., 48, 108.
 De Saint-Vaast, Pierre, 40.
 Des Bonnets, Jehan, C., 35, 108.
 De Schietere, Antheunis, 57.
 D'Estournel, Jean, heer van Vendeville, 20.
 DEURNE, 118.

DEVENTER, 92-93.
 De Villavicencio, Lorenzo, 11.
 De Voillager, Thomas, C., 109.
 De Zuttere, Hector, C., 109.
 Dierickx, Jan, 44.
 DIKKEBUS, 29, 117.
 DIKSMUIDE, 27, 101, 107, 118.
 DOORNIK, 14, 48-50, 51, 53, 54, 100, 108, 119.
 DOORNSPIJK, 88.
 DOWAAI, kasselrij, 19, 49, 51.
 DRANOUTER, 24, 118.
 DRONGEN, 46, 48, 119.
 Du Hem, Jean, C., 25, 108.
 Du Moffin, Pierre, C., 108.
 Du Mont, Gilles, P., 35, 107108.
 Dusseldorpius, F., 99. EBBLINGEM, 21, 118. EDELARE, 58, 119.
 EDINGEN (Enghien), 52, 55, 119.
 EEKLO, 68, 69.
 Egmont, Lamoraal, graaf van, 9, 10, II, 13, 28, 33, 52, 59, 100, 115.
 EINDHOVEN, 67-68, 108, 119.
 EKE, 24, 118.
 EKELSBEKE, 21, 22, 23, 110, 117.
 E.LBUR G, 85, 87-89, 108, 120.
 Eliacus, Martinus, P., 94. ELST, 58.
 ELV ERDIN GE, 26, 106, 117.
 EMELGEM, 34, 118. Emmanuel Filibert van Savoie, 16.
 ENAME, 58, 119.
 ENGELAND, 17, 107. Entens, Asinge, 96.
 ERKENGEM, 26, 35, 118.
 Ernoult, Balthazar, C., 108.
 ESTAIRES, zie Stegers.
 ETIKHOVE, 58, 119.
 EVERDINGEN, 87, 120.

Fabricius, Christoffel, 13.
 Fasseel, Joos, C., 109.
 PESTUBERT, 26, 117.
 Feyt, Johan, 88.
 Filips II, 9, 10, 1 I, 12, 14, 15, 106.
 FIERS, 35, 117.
 FLEURBAIX, zie Vloerbeek.
 Fleurquin, Pasquier, 40.
 Fonck, Cornelis, 94.
 Fontenelles, abdij, 52, 119.
 FRAN KFURT, 59.
 FRANKRIJK, 12.
 Franszoon, Bastiaan, 77.
 FRIESLAND, 72, 93-94.

GARRELSWEER, 95, 120.

GARSTHUIZEN, 95, 120.
 Gedeon, 59, 60, 61.
 GEEL, 63, 119.
 GELDER, hertogdom, 72, 85.
 Gellée, Jacques, C., 109, 134, 135
 GELUVELD, 28.
 GELUWE, 29, 33, 117.
 GENT, 14, 42-46, 47, 56, 76, 100, 101, 105, 110, 112, 115, 118
 Gerrits, Barthout, 77.
 GIERLE, 63, 119.
 GITS,, 29, 118.
 GI VELDE, 22, 118.
 GIVENCHY, 19, 26, 117.
 GODE WAARS VELDE, 21, 118,
 Goetgebuer, Claude, 44.
 Granvelle, Antoon Perrenot,
 kardinaal van, 9, 10, 13, 14.
 Gresham Thomas, 38.
 GROBBENDONK, 63, 119.
 GRONINGEN, 72, 95-96, 101, 120.
 GROOT-SINTEN, 110.

HALEWIJN, 34.
 Hancquart, Jacques, C., 108.
 Hancquart, Michel, C., 108.
 Hanneamps, heer van Nedonchel, 35.
 HARDERW IJK, 85, 87-89, 108, 120.
 HARDIFORT, 21, 118.
 Rasnon, abdij, 49, 119.
 Hauchin, Johannes, 58.
 HAVERSKERKE, 21.
 HA VINNES, 49, 119.
 HAZEBROEK, 20, 21, 100, 107, 108, 110.
 HEEN VLIET, 74, 119.
 Heerman, Marie, 72.
 HELMOND, 68, 101, 119.
 Hemiksem, abdij, 41, 118.
 Hendrik, 95.
 HENEGOUWEN, 52, 109, 110.
 HERHOUT, 55.
 HERIN, 54, 119.
 Herlin, Michel, C., 109.
 HERNE, 55, 119.
 HERZELE, 22, 23.
 HEUSDEN, 46, 119.
 Heyndricksz., Cornelis, 72.
 HOLLAND, 18.
 HOLLEBEKE, 28.
 Hollacker, Jan, 90.
 HONDEGEM, 21, 107, 118.

HONDSCHOTE, 21, 22, 23, 26, 27, 28, 107, 117.
 HONSW IJK, 87, 120. Hoof 1, los, 29.
 HOOÓLEDE 29 117
 Home, Filips van Montmorency, graaf van, 10.
 HORSEN, 87, 120.
 HOUTEM, , 27, 28, 117.
 HOUTKERKE, 22, 23.
 HULST, 68-70, 101, 108, 109, 111, 112, 119.
 Huysens, Jacob, 68.
 IEPER, kasselrij, 19, 28, 30, 31, 34, 100, 107.
 IEPER, stad, 14, 19, 20, 26, 28,
 29, 31, 33, 106, 107, 110, 117.
 IJSSELSTEIN, 82.

INGELMUNSTER, 34, 118.
 ISEGEM, 31, 34, 119.

Jacobsz., Gils, 73.
 Janssens, Pieter, C., 70, 109.
 Jansz., Bouwen, 72.
 Jasper ,80.
 Jofiroy, Jacques, C., 52, 109.
 Joosten, Dirk, 76, 77.
 Julien, P., 20, 24, 106, 107.
 Junius, Franciscus (du Jon), P., 43.
 KAIN, 49, 119.
 KAMPEN, 93.
 Karel V, 11.
 KASSEI,, kasselrij, 19, 22, 23, 100, 108, 110.
 KASSEL, stad, 21, 29, 45 113, 118.
 KEMPEN, 61
 KERKEM, 58, 119.
 Keyen, Mathias, 65.
 Kiel, Mathijs, 63.
 K ILLEM, 22, 117.
 KLEIN-SINTEN, 110.
 KOMEN, 30, 33, 117.
 KORTEMARK, 29,118.
 KORTRIJK, kasselrij, 29, 31, 33, 47, 100, 107.
 KORTRIJK, stad, 14, 33, 34. KOUDEK ERKE, 72, 118. KROCHTE, 109.
 Kuttner, E., 102, 104.
 KWAADIEPER, 109.
 KWAREMONT, 58, 59, 119.

LA COUTURE, 117.
 LA GORGUE, 20, 23, 24, 25, 107, 108, 117.
 Lalaing, Antoon van, graaf van Hoogstraten, 18, 61.
 LANGEM A RK, 33.
 LANNOY, 35, 101, 108,115, 117.
 LAVENTIE, zie Wende.

LEBERGE, 110.
 Le Clercq, Gilles, 14.
 Le Comic, Josse, 34.
 LEDERZELE, 21, 118.
 LEDRINGEM, 21, 22, 117.
 Leemssen, Jacob, C., 109.
 LEERS, 35, 117.
 LEEUWARDEN, 93, 94, 101, 120.
 LEFFRINKHOEKE, 22, 118.
 Legrand, Martin, C., 108.
 LEIDEN, 78-79, 119.
 Lemaistre, Jehan, 40.
 Lemmens, Wouter, 63.
 Lempereur, Louis, C., 108.
 Le Petit, J. F., 98.
 Le Quoy, Pierre, C., 108.
 Le Roy, Guillaume, C., 108.
 Leroy, Jacob, C. 23, 108.
 Leseur, Jean, P., 54, 108.
 LES TREM, 24, 25, 107, 117.
 LEUPEGEM, 56, 58, 59, 119.
 LIER, 42.
 LIMBURG, 91-92.
 LINDE, 21.
 LINSELLES 35 117.
 LO, 26, 106, 118.
 Lodewijk, graaf van Nassau, 13.
 Loerhans, Gomaar, 42.
 LONGENESSE, 20, 117.
 Loos, abdij, 35, 118.
 LOPPERSUM, 95, 101, 120.
 LORGIES, 26, 117.
 LUINGNE, 34, 119.
 LUXEMBURG, 109.

 MAARKE, 58, 119.
 MAASTRICHT, 91, 120.
 MACHELEN, (bij Deinze), 45.
 Machon, Nicolas, C., 109. MADRID, 13.
 Mansfeld, Pieter, graaf van, 10.
 MARCHIENNES, 49, 50, 51, 119.
 MARCQ-en-BAROEUIL, 35, 117.
 M ARIAKERK E, 97, 119. MARKEGEM, 118.
 MARLY, 52, 119.
 Marnix van Sint-Aidegonde, Filips van, 48, 65, 98.
 Marnix van Thoulouse, Jan van, 14.
 Marquette, abdij (bij Rijsel), 34, 117.
 MATER, 58, 119.
 Mattaert, Georges, 104.
 Matte, Sebastiaan, P., 19, 22, 23, 26, 27, 28, 29, 30, 33, 101, 104, 106, 107.

Maltheyszone, Cornelis, C., 70, 109.
 MECHELEN, 59-61, 100, 112, 119.
 Megen, Charles de Brimieu, graaf van 10, 85, 89.
 MELDEN, 58, 59, 119.
 MELLE, 46, 48, 119.
 MENEN, 31, 33, 34, 107, 117.
 Menninch, Adriaan, 74, 75, 76, 77.
 MERGEM, 20, 107, 117.
 MERKEGEM, 21.
 Merkem, abdij, 118.
 Mermier, Etienne, P., 48, 108.
 MERRIS, 20, 24, 107, 117.
 MERVILLE, zie Mergem
 MESEN, 30, 33, 117, 118.
 METEREN, 20, 24, 107, 117.
 MICHELBEKE, 58, 59, 119.
 MIDDELBURG, 71, 72, 101, 109, 118.
 MIDDELSTUM, 96.
 MILLAM, 21, 118.
 Mispebolle, Jan, 28.
 Moded, Hermanns, P., 41.
 MOESKROEN, 34, 118.
 MONT-DE-LA-TRINITÉ
 (Mont-Saint-Aubert) 49, 119.
 Montigny, Floris van Montmorency, baron van, 10, 54.
 MOORSLEDE, 20, 117.
 MORBEKE, 21.
 Morrenart, Antoine, 109.
 MOURCOURT, 49, 119.
 MOUVEAUX, 35, 117.
 MUNKZWALM, 58.

NAMEN, 109.
 NAZARETH, 47, 119.
 NEDERENAME, 58, 119.
 NEDERLANDEN, 9, 10, 11, 15, 17, 95, 99, 107.
 Nedonchel, zie Hannecamps.
 Nicolaï, Antonius, P., 94.
 NIEPKERKE (Nieppe), 24, 117,
 NIEUW KERKE, 24, 31, 117.
 NIEUWPOORT, 14, 28.
 NIJMEGEN, 85.
 Noircarmes, Philippe de Saint-Aldegonde, heer van, 51.

NOORD-BERKIJN (Vieux-Iser(win), 20, 24, 117.
 NOORD en ZUIDPENE, 118.
 NOTRE-DAME-AU-BUIS
 (Notre-Dame-des-Affligés), 49, 119.
 NUKERKE, 58, 59, 119.
 Nuyens, W. J. F., 98, 99.

OBERGUM, 95, 101, 120.

OBIGIES, 49, 119.

OCHEZELE, 21, 118.

OEKENE, 31, 119.

OEREN, 27, 117.

OKSELARE, 21, 118.

Onghena, Jan, 43-44, 46, 48.

Onghena, Lieven, 43-44.

ONNAING, 52, 119.

Oom van Wijngaarden, Jacob, 79.

OOST en WEST-SOUBURG, 72, 118.

OOSTERNIELAND, 95, 120.

OOSTERWEEL, 115.

OOST-FRIESLAND, 18.

OOSTKAPEL, 22, 117.

OOSTMALLE, 63 119

OOST-NIEUWKERKEN, 28.

OOSTWINKEL, 47, 101, 119.

Oranje, Willem van, 9, 10, 11, 12, 37, 41, 83, 115.

OUDBURG, kasselrij, 46, 48.

OUDENAARDE, kasselrij, 55.

OUDENAARDE, stad, 14, 55, 56, 57, 58, 59, 119.

OUDEZELE, 21, 118.

OUD-TURNHOUT, 62.

OVERIJSEL, 72, 92-93.

PAMEL, 56, 57.

PAPINGEM (Saint- Venant), 21,

Parma, Margaretha van, 9, 10, 11, 51, 52, 60, 83, 86, 89, 91, 93, 100, 103, 104.

Parmentier, Nicolaas, 34,

PASSENDALE, 28.

PECQUENCOURT, 51.

PENE, 21.

Peregrin de la Grange, P., 52.

PETEGEM (bij Deinze), 47, 119.

PETEGEM (bij Oudenaarde), 56, 119.

Pijnnerts, Maarten, 63.

Pit, Lieven, C., 68, 69, 109.

PITGAM, 110.

POPERINGE, 19, 26, 100, 106, 107, 117.

POPKENSBURG, 72, 118.

POPPENDAMME, 72, 118. Porrey, Jean, C., 108.

POSTEL, 63, 119.

PRADEELS, 21, 118.

Presser, J. 17.

QUAROUBLE, 52, 119.

QUESNOY-sur-DEULE, 35, 118.

QUIËVRECHAIN, 53.
RAISMES, 53, 54, 119.
RAMEGROIX, 49, 119.
RAMSKAPELLE, 27, 117.
Raverdy, 54.
Reef is, Hendrik, 88.
RENINGELST, 26, 106, 117.
Resteau, Vincent, C., 109.
Reugers, Edsart, zonen, 95.
REXPOEDE, 22, 23, 117.
RICHEBOURG, 25, 26, 108, 117.
Rijckaert, Denys, 43.
RIJSEL, kasselrij, 19, 26, 34-35, 100.
RIJSEL, stad, 34, 35.
Ripperda, Asinge, heer van Winsum, 95.
Ripperda, Onno, 95.
Ripperda, Pieter, 95.
Ripperda, Wijholt, 95.
ROBORST, 58.
ROERMOND, 85, 89-90,
ROESBRUGGE, 22, 23.
ROESLARE, 29, 31, 34, 107, 119.
Rogier, L. J., 16.
ROLLECEM-KAPELLE, 28.
RONSE, 57, 58, 59, 118.
ROUBAIX, 35, 117.
ROZEBEKE, 58, 59, 119.
ROZENAKEN, 58.
RUBROEK, 21, 118.
RUMBEKE, 31, 119.
Rulgersz., Willem, 72, 73.

SAAFTINGE, 69.
SAILLY, zie Zelleken.
SAINT-AMAND, 49, 53, 54, 119.
SAINT-AYBERT, 53.
Saint-Saulve, abdij, 52, 119.
Salengre, Nicolas, C., 108.
SANDWICH, 107.
SAXUM, 96, 120.
SCHELDESTREEK, 18, 35, 36, 37, 72.
Schele Gerrit, P., 82, 83, 108.
Schelewaert, Imdewijk, 31.
SCHELLACHT, 72, 118.
SCHEVENINGEN, 74.
Scheyrnaecher, Joris die, 84.
SCHORISSE, 58, 59, 119.
SEBOURG, 53.
SECLIN, 35.
SEGOVIA, 11, 13, 14.

Seny, Jan. C., 109.
 SEROOSKERKE, 72, 118.
 Sint-Bernards, abdij (Herniksem), 12, 41, 118.
 SINT-BLASIUS-BOEKEL, 58, 59, 119.
 SINT-CORNELIS-HOREBEKE, 58.
 SINT-DENIJS-BOEKEL, 58, 59, 119.
 SINT-JAN, 28, 117.
 SINT-DANSKAPEL, 27, 117.
 Sint-Jan-ten-Heeren, klooster 72.
 SINT-KATHELIJNEKAPEL, 27, 117.
 SINT-MARIA -HOREBEKE, 58, 119.
 SINT-MARIAKAPEL, 21, 118.
 SINT-OMAARS, 20.
 SINT-SILVESTERKAPEL, 21, 118.
 SINT-TRUIDEN, 42, 99-100.
 SINT-WINOKSBERGEN, kasselrij ,19, 21, 23, 109.
 SINT-WINOKSBERGEN, stad, 21, 117, 118.
 Smittiens, Pelsken, 90.
 Soetendale, klooster, 72.
 SOKS, 23, 110, 118.
 Soldoyer, Nicolas, 49.
 SONT, 17.
 SPA, 13.
 Spaens, Jelis, 84.
 SPANJE, 9, 10, II.
 SPIJKER, 110.
 STADEN, 29, 117.
 STAPEL, 21, 117.
 STAVELE, 118.
 STEENBEKE, 21.
 STEENVOORDE, 18, 19, 20, 36, 45, 104, 106, 117.
 STEENWERK, 24, 117.
 STENEN, 110.
 STEGERS (Estaires), 20, 24, 25, 107, 108, 117.
 Stevendart, Pierre, C., 108.
 Strada, F. 19.
 STRAZELE, 21, 117.
 STUIVEKENSKERKE, 27, 117.
 Stuyff(zen, Aert, P., 67, 68, 108.
 Suls, Gaspar, 60, 61.

 Tassel, Marc, C., 108.
 Teirlinck, Jan, 47.
 TERDEGEM, 20, 21, 117.
 Ter Duinen, abdij, 19, 27, 118.
 Terhagen, abdij, 69, 71, 109, 119.
 Terpes, Alle, 94.
 TETEGEM, 22, 118.
 Theunisz., Dirk, 79.
 TIENEN (Thiennes), 21.

Titelmans, Pieter, 13.
 Toens, Han, 63.
 Tongerlo, abdij, 12.
 TOURCOINC, 35, 109, 118.
 TRENTE, 12.
 TURNHOUT, 61-63, 108, 109, 119.
 Tuscaens, Jan, 57.

Ufkens, Popko, 96.
 UKSEM, 22, 118.
 UTRECHT, 72, 82-85, 100, 108, 112, 119.
 VALENCIENNES, 49, 52, 54, 101, 109, 113, 119.
 Van Aken, Goert, P., 92.
 Van Amerongen, Jan, 84..
 Van Asten,
 Van Adolf, 68.
 Van Bavikhove, Gabriel, 30.
 Van Boetzelaer, Catharina, vrouwe van Praet, 47.
 Van Boetzelaer, Otto, 82.
 Van Boetzelaer, Ruiger, 82.
 Van Boetzelaer, Wessel, heer van Asperen en Langerak, 48, 82.
 Van Boetzelaer, Wessel, 82.
 Van Broekhuizen, Wilt, 89.
 Van Bronkhorst, Diderik, 87.
 Van Bronkhorst, Herman, weduwe van, 87.
 Van Brucghel, Goert, 67.
 Van Bylande, Geert, 46, 48.
 Van Cortenbach, Jan, 68.
 Van Cranenborch, Gerrit, 89.
 Van Culemborg Gereytsz., Melchior, 87.
 Van den Rende, Paul, 58.
 Van der Clute, Gadifer, 45.
 Van der Cruce, Pieter, 33.
 Van der Elst, Jehan, C., 20, 108.
 Van der Heyden, Cornelis, 105.
 Van der Heyden, Gaspard, P., 68, 69, 70, 108, 110.
 Van der Houff, Willem, P., 74, 75.
 Van der Moten, Maarten, 57.
 Van der Schueren, Nicase, P., 63, 108.
 Van der Zoest, Pieter, 113.
 Van de Walle, Roeland, heer van Leeuwenbusch, 30.
 Van Duivenvoorde, Arent, 79.
 Van Eyck, gebr., 43.
 Van Greveraedt, Johan, 91.
 Van Groenhoven, Hugo, 63.
 Van Gutekoven, Jan, P., 91.
 Van Naecht, Godevaert, 37.
 Van Haren, Adam, 68.
 Van Heteren, Otto, P., 89.
 Van Route, Jan, P., 63.

Van Kerckwerve, Jan Cornelisz., 72.
 Van Leeuwen, Cornelis, 84.
 Van Lingen, Jan, 95.
 Van Meteren, E. 98.
 Van Oettrom, Leonardus, P., 90.
 Van Pommeren, Jan, 91.
 Van Postel, Herman, 61, 62, 63.
 Van Raaphorst, Herbert, 78,
 Van Raaphorst, Herman, 79.
 Van Renesse van Wulp, Jan, 84.
 Van Roosbroeck, R., 40.
 Van Stakenbroeck, 42.
 Van Starckenburch, vrouwe, 96.
 Van Starckenburch, zonen, 96.
 Van Tielt, Thomas, 41.
 Van Vaernewyck, M., 44, 112.
 Van Vleeck, Michiel, 91,
 Van Zeverdonck, Hendrik, 63.
 Van Zuylen van Nyevelt, Willem, 82, 84, 86, 87.
 Vege., Bartolt, 88.
 Vendeville, zie d'Estournel.
 VENLO, 85, 89-90, 120.
 VERF, 72, 109.
 Vernielen, Jan, 61.
 Verschoot, Jan, 69, 112.
 Verstege, Jan Gerritsz., 105.
 VEURNE, kasselrij, 19, 22, 26, 104.
 VEURNE, stad, 28.
 VIANEN, 81-82, 120.
 Vicoigne, abdij, 49, 53, 119.
 VIEILLE-CHAPELLE, 117.
 Viglius, Aytta van Zuichem, 9.
 Vilain, Maximiliaan, heer van Rassegem, 35.
 VINKEM, 27, 118.
 VINKT, 47, 119.
 VIOLAINES, 26, 117
 VLAANDEREN, 13, 17, 19, 20, 24, 74, 95, 103.
 VLAMERTINGE, 26, 106, 117.
 VLETEREN, 21.
 VLISSINGEN, 71, 72, 101, 109, 119.
 VLOERBEEK (Fleurbaix), 24, 26, 117, 118.
 Voisin, François, C., 109.
 Voisin, Philippe, C., 109.

VOLKEGEM, 58, 119.
 VOLKERINKHOVE, 21, 118.
 VOORBURG, 78, 119,
 VOORMEZELE, 31, 117.
 Vrederick, alias Feeck, 74.
 VREMDIJK, 69, 119.
 Vrij Leen Land, 19, 20, 23, 24, 26, 30, 33, 35, 108.
 WAASTEN, 30, 33, 117.
 WALCHEREN, 71, 109.
 WALEM, 118.
 Walles, Tjerk, 94.
 WALSKAPEL, 21, 108, 118.
 WARREM, 22, 110, 120.
 WASQUEHAL, 35, 118.
 WASSENAAR, 78, 119.
 Wasteeff, 59.
 WATERLOOSWERVE, 72, 118.
 Watten, abdij, 19, 21, 118.
 Wattepatte, Jehan, C., 25, 108.
 Wattepatte, Philippe, C., 25, 108.
 WATTRELOS, 35, 118.
 Wechsteen, Nicolas, C., 108.
 WEERT, 90.
 WELDEN, 58, 119.
 WEMAARSKAPEL, 21, 118.
 WENTLE (Lavende), 24, 25, 107, 108, 117.
 WERVIK, 31, 33, 34, 117.
 WESTKAPEL, 109.
 WESTKWARTIER, 18, 19, 36, 37, 42, 45, 72, 104, 113.
 WESTMALLE, 63, 119.
 WESTOUTER, 118.
 WESTROZEBEKE, 29, 32, 118.
 WEVELGEM, 34, 118.
 WIJK, 92:
 WIJLEGEM, 58.
 WIJTSCHATE, 31, 117.
 WILDER, 23.

 Wille „Ambroise, P., 48, 49, 101, 108.
 Willemsz., Willem, 73.
 Wits, Jacob, 63.
 WINNEZELE, 21, 118.
 WINSUM, 95, 101, 120.
 Woestijne, abdij, 21.
 Woltjer, J. J., 94.
 WORMHOUT, 22, 23, 110, 118.
 WULVERDINGE, 21, 118.

WULVERINGEM, 27, 31, 117, 118.
 ZAAMSLAG, 69, 119.
 ZANDIJK, 72, 118.
 ZANDVOORDE, 29, 117.

ZEELAND, 73.
 ZEGELSEM, 58.
 Zegen van Wassen hoven, Ghilein, 78.
 Zegers van Wassenhoven, Jan, 78.
 ZEGERSKAPPEL, 21, 118.
 ZELLEKEN (Sailly), 24, 25, 107, 117.
 ZERKEL (Sercus), 21.
 ZERMEZELE, 21, 118.
 ZEVEREN, 47, 118.
 ZIJDER VELD, 87, 120.
 ZILLEBEKE, 29, 117.
 Zoete, Frans, 68.
 ZOMERGEM, 47, 119.
 ZONNEBEKE, 28, 29, 33, 117, 118.
 ZOUTELANDE, 72, 118.
 ZOUTENAAIE, 27, 118.
 ZUID-BERK IJN (Neuf-Berquin), 21, 118.
 ZUIDDORPE, 69, 119.
 ZUIDKOTE, 118.
 ZULZEKE, 58, 119.
 ZUTFEN, 85.
 ZWOLLE, 93.

VERANTWOORDING DER AFBEELDINGEN

Prado, Madrid: 1
 Ost. Nationalbibliothek, Wenen: 2 K.B., Brussel: 3, 18, 32
 Dienst voor 's-rijks verspreide kunstvoorwerpen, Den Haag: 4
 Staatl. Kunstsammlungen, Kassel: 5
 Rijksmuseum, Amsterdam: 6, 8, 9, 12, 26 Stedelijk Museum, Alkmaar (foto Dingjan):
 7
 Staatsarchief, Simancas: 10
 Atlas van Stolk, Rotterdam: 11, 16, 19
 Kunsthistorisch Museum, Wenen: 13, 14
 Staatliche Museen, Berlijn: 15
 Kon. Penningkabinet, Den Haag: 17, 24, 25
 Fibula-Van Dishoeck, Bussum: 20
 Stedelijk Museum, Amsterdam: 21
 Rijksdienst Monumentenzorg, Zeist: 22
 Bibliotheek Rijksuniversiteit, Gent: 23, 29 U.B. Amsterdam: 27/28
 Kon. Bibliotheek, Den Haag: 30
 A.C.L., Brussel: 31

Vervolging en Beeldenstorm

Door

Adriaan van Haemstede

Overgenomen uit Geschiedenissen der Martelaren

In het jaar 1567 werd overal in Nederland grote wreedheid bedreven. De geschiedenissen getuigen, dat de wreedheid zo groot was, dat het kleine steden waren, waar niet vijftig, honderd, twee en drie honderd lieden in dit jaar werden omgebracht, behalve het werk van de scherprechters en anderen op het platte land, die allen gevangen namen en ophingen, die hun verdacht voorkwamen.

Omstreeks deze tijd lieten de Hervormden in de Franse taal uitgaan zekere apologie of verdediging van alles wat in zake van de godsdienst in de Nederlanden was voorgevallen. In dit geschrift verontschuldigten zij zich uitvoerig betreffende de lasteringen en aantijgingen, waarmee zij ten onrechte werden beschuldigd. Zij beweerden geen oproermakers te zijn, noch geacht, noch gescholden te kunnen worden voor ongehoorzamen aan de Koninklijke majesteit, want dat zij die ten allen tijde in alle staatkundige zaken behoorlijken eerbied hadden bewezen en ook gewillig alle tollén, schattingen belastingen, enz. hadden betaald; dat zij nooit iets anders hadden gezocht dan het rijk van de koning te bevorderen onder het rijk Gods, de hoogste Koning, en wel volgens de uitspraak van hun geweten. Aan de geduldige en lijdzame dood en de gewillige ballingschap van zoveel duizenden mensen, kan men genoeg bemerken, dat zij geen oproermakers waren.

Zij beklagden zich, dat men hen onverhoord veroordeelde, en zeiden, dat zij ten onrechte voor ketters werden gehouden; dat men hen uit de Heilige Schrift had moeten aantonen, dat zij ketters waren, en dat de Heilige Schrift voldoende was om alle ketterij te overwinnen. Dat zij onderscheid moesten maken tussen oproerlingen en vreedzamen, die toch op dezelfde wijze gestraft werden. Wat het verbreken der beelden aanging, kon men, zeiden zij, niemand beschuldigen dan die daartoe raad hadden gegeven of anderen aangezet, en, was dit door enige begonnen en gedaan, door de kinderen en de straatjongens was dit voltooid. Men had ontdekt, dat de priesters zelf dit hadden bedacht en laten uitvoeren, teneinde de aanhangers van de ware godsdienst daardoor als oproermakers te kunnen beschuldigen en aanklagen bij de rechters, zoals dit bleek te Antwerpen bij vier pausgezinden, die oproer stichtten en moedwil bedreven aan de beelden, altaren en andere voorwerpen in de Lievevrouwekerk, die de volgende dag werden opgehangen, onder wie een bekend edelman was, die het oproer had aangestookt.

Zij beweerden, dat het verbreken van de beelden wel goed was, doch dat dit behoorde te geschieden op bevel en gezag van de overheid; maar dat het scheen, dat God door een geheim oordeel en buitengewone strafoefening die grove en verschrikkelijke afgoderij met de beelden had willen straffen, om de wijsheid der mensen te schande te maken; waartoe Hij verwekt had een deel arm, ongeacht volk, ja zelfs vrouwen en kinderen, klein in aantal die geen aanzien of macht hadden, door welke in acht dagen bijna alle houten en stenen beelden in de Nederlanden werden verbroken en vergruisd,

en wel zonder tegenstand, tot verbaasdheid van alle overheden. Zij bewezen voorts uit de heilige Schrift, dat God dikwerf Zijn volk Israëls geboden had de afgodsbeelden, altaren en verheven plaatsen te verbreken, en dat al de koningen, die dit deden, door God werden geprezen, zoals men in de boeken der Koningen en Kronieken kan lezen. Zij brachten ook vele andere voorbeelden uit de geschiedenis en de geschriften der kerkvaders bij tot hun gunst, en beweerden, dat men hen daarom voor geen oproerlingen, ongehoorzamen en weerspannigen mocht houden of veroordelen, en wel wegens een zaak, die wel goed was, maar toch alleen verricht werd door jongens en anderen, die van hun daden geen rekenschap konden geven; en wanneer er ook bij mochten geweest zijn, die belijdenis deden van de hervormden godsdienst, deze daartoe gedrongen waren door hun geweten en de ijver, die zij voor de eer en de dienst van God hadden, en die zij door de beeldendienst zagen onderdrukt. Dat er een groot onderscheid moest gemaakt worden tussen het opstaan tegen zijn vorst, of door ijver gedreven een zaak te verrichten, die overigens heilig en loffelijk was; dat er ook een groot onderscheid was om zich te onttrekken aan de onderdanigheid van zijn koning, of zich te onttrekken aan de onderdanigheid van de duivel en zijn valse dienst.

Eindelijk, nadat zij vele voorbeelden hadden aangehaald, zo van Frankrijk, Denemarken, Zweden, Polen en Duitsland, en ook zeiden, dat men door geheel Spanje de Joden wel toeliet, verklaarden zij voor God en de koning en voor alle koningen, vorsten, en vreemde volken, ja in het algemeen voor alle mensen op aarde, dat zij er nooit aan hadden gedacht, en er ook nu niet aan dachten om op te staan noch zich te verzetten tegen de koning, hun rechtmatige vorst. Integendeel, dat zij waren, en altijd wilden blijven zijn allerrootmoedigste en onderdanigste onderdanen en dienaren, die alleen baden door de barmhartigheid van God en Zijn oneindige goedheid en zachtmoedigheid, die hij hun steeds betoond had, en die zij hoopten, dat hij hun altijd zou blijven betonen, door de goede onderdanige diensten, die zij en hun voorouders aan zijn majesteit en zijn voorouders hadden bewezen, en hun beden ook richtten tot alle buitenlandse vorsten en overheden, voor hen te willen tussen treden en spreken bij zijn majesteit, opdat het hem behagen mocht een vrije uitoefening van hun godsdienst te vergunnen, zonder welke zij meenden niet te kunnen zalig worden, noch te verschijnen voor de Rechterstoel van God; dat zijn majesteit daarin mocht navolgen de goedertierenheid en zachtmoedigheid van keizer Karel zijn vader, hoogloffelijker gedachtenis, die dat toestond aan vorsten en volken van Duitsland, en de voetstappen te druk ken van de koning van Frankrijk, te weten, het enige en beste middel om de bewegingen, oproeren en algemene ellende te stillen, en een zo vreselijke bloedstorting te voorkomen, terwijl zij van hun zijde beloofden, waartoe zij God en hun geweten tot getuigen namen, dat zij hem alle onderdanigheid en getrouwheid wilden betonen en hun lichamen en bezittingen tot zijn dienst overgeven.